M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No Ref. / Ser. 1566

Title: Vritta Ratnakara

1566

incomplete

C Vrittaratnakara Tika : Title

: Author

: Editor

: Year, Vols.

Sk : Publisher

1566 : Remarks

य्याप्रवर्त्तनं।।तत्र तु प्रथमेध्यायेसंज्ञानां परिभाषणं॥ येनैवाग्रेतनग्रंथप्रमेयेषु गति
र्भविता॥१॥अथ मंगलं चाभिधेयं च संबंधश्च प्रयोजनं। अधिकारीति कथ्यानि ग्रंथ
स्य धुरि धीमतेति वाक्यात् शिष्टाचारविधानविघातकविघट्टनाय घटितमंगलमु
द्गिरयति सुखेति। तेन केदारेण शंकरं नत्वेदं वंदः क्रियात इति तात्रीय्योकेनान्वयः॥
सि५ पुत्रादिषु शंकरत्वतोस्यं व्यवह्निनत्ति ब्रह्मेति। अथवा। तन्नतो सदाचारं समाचरन्निति
ब्रह्मेति।अथवा।।ननु अस्मदेवताहित्वा कथं तस्यैव नतिरि[illegible]त्याशंक्याह। ब्रह्मेति।
एवं तस्येंद्रादिपूज्यत्वं दंडापूपिकन्यायात् सिद्धं। तदुक्तं। ब्रह्माच्युताद्य[illegible]र्चितपादपी
ठो न स ब्रूते किंमनु ज्ञैर्गिरीश इति।।८॥
सुखसंतानसिध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितं। गौरीविनायकोपेतं शंकरं लोकशंकरं।।१।।१।।
तथा चास्य सर्वेभ्यः उत्कृष्टत्वं सूच्यते। तेन तस्यैव नतिरुचितेति भावोऽर्थः) ब्रह्माच्युतेति द्वंद्वविभ
क्तौ लुकि कृते नैमित्तिकन्यायेन दीर्घनिलोपयोर्निवृत्तावंतर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वान्नलो
पः। दीर्घस्य च सुप्त्विधिस्थानिवत्त्वाभावान्नलोपः सुब्विति नियमेन नास्थिकत्वं न वा तादर्थ्यदंतं
त्वं च तस्य पूर्वनिपातयुक्तेति वाच्यो उभाभ्यामल्पाच्तरं विप्रतिषेधेनेति भाष्यं। क्रबह्मण
२५ एव पूर्वनिपातः। अपब्रह्मादिपूज्यत्वे साधकं भेदकमाह। सुखेति। सुखं स्वर्गादि
जं नसंतानोपलं पुत्रादिः सिद्धिः कैवल्यं नायं ते प्राप्तं तेयस्मात्तो। एवं च सुतानदा

इत्येन स्वर्गादीनां धर्मैकसाध्यार्थसाध्यतया पुत्रादेश्चकामैकसाध्यतया धर्मार्थकामप्रधा
नत्वं व्यक्तमेव तथा चतुर्वर्गप्रदातृत्व विदुषि पूज्यत्वं युक्तमेवेति भावः। तथा च दर्शनादिः प्र
मुखाणीकाय सादित्ययं किं वा भीष्टस्य सिद्धिः। संतानः संततो गोत्रं स्यात्प्रसरसुतयोरपि
विश्वः। न्यादिकं संतानो इति धातोः रूपे कुषिगादि प्रस्थन इत्यादिक स्थनं यत्तु कश्चित्। सुतत्र
सुतां ततिरविच्छेदस्तस्यासिद्धौ निष्पत्तौ इति यच्च सुखमात्येतिकं मोक्षलक्षणं संतानः पुत्र
कलत्रादिः सिद्धयस्तदणिमाद्यस्तदर्थं नित्वेति व्याचख्यौ तदसत् सुखाविशिष्टदर्पणा
र्थवाचकत्वेन तदनवसरग्रस्तत्वात्। न ह्यनेकविद्यापारावारपारीणसौख्यसौख्याकुलकुट्टलम
मार्गतरीनीरीजिताशेषकमलाचार्यधुर्यवर्यस्य ग्रंथारंभेऽपि वाकारणं प्रहाणं प्रयुक्तानि
प्रतीयेरन् तत्पदार्थनाविरोधः स्यात् प्रामाणिकत्वेत्यस्य नेन न्यायेन सदाचारस्य प्रामाण्यात्वि
शिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ग्रंथसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति वेदस्यापि विघ्नध्वंसका
मो मंगलमाचरेदिति वेदस्य पर्यवसानमितिमंगलयाविघ्नध्वंसमंगलयोः कार्यकारणभा
वावधारणात्समाप्तिकामस्य विघ्नध्वंसकामस्य वास्तु धुर्यो हि देवतानमस्कारलक्षणं
मंगलमाचरतः सुखावि द्वेदार्थनाहाद्यर्थवानतिरिच्यते। अत एव सुखे परब्रह्माणि लक्षणे सं
तानः पुत्रपौत्रादिस्तयोः सिद्धिः प्राप्तिस्तदर्थं न त्वेति व्याख्यानमपि परास्तं एतदेवक
दित्वात्सम्यतिरिक्तमुखलोकोऽपि तेन दूनेरसनसिता पिताप्रीतिं प्राय तेहि सकुलीव 2

एवं मंगलमुक्त्वाक्रमप्राप्तमभिधेयादि निर्दिशति। नेमेति। वृत्तेषु मात्रावर्णघटित
च्छंदस्सु यानि रत्नानि श्रेष्ठवृत्तानि तेषामाकरो निवहो यस्मिन् तत् श्रेष्ठत्वं तु कर्णश्रो
त्राह्लादकयतिकलत्वेन महाकविप्रयुक्तत्वेन विशेषणेनाद्यकलेन च बोध्यं। यद्वा। वृत्तानां
योद्दीनिश्री प्रभृतीनि च तानि वरत्नानि मणयः इति वृत्तरत्नानीति निरंगं यदु रूपकं ते
षामाकरो यस्मिन्निति। रत्नेऽश्मप्रमाणावपि। आकरो निवहालये इति स्वात्मश्रेष्ठत्वं कथ्यते
इत्युभयत्रापि विश्वः। न न्वत्र मात्रा छंदो वर्णच्छंदसोर्निरूपणेन वृत्तशब्देनो[illegible]। भ
योर्ग्रहणात् वृत्तमित्याधिकारसूत्रे वर्णछंदस एव वृत्तमिति सिद्धांतवदता पिंगलेन पद्यं
चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति
तेनेदं क्रियते छंदो लक्ष्यलक्षणसंयुतं वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखबुद्धये। २।८
वर्णात्मकमितिकृता च विरोध इति चेन्न। अत्र वृत्तपदेनाजहल्लक्षणया छत्रिन्यायेन स्व प्रि
याण वृत्तं भन्यायेन चोभयग्रहणे विरोधाभावात्। एवं च वृत्तानि श्रीप्रभृतीनि ता
न्येव रत्नानि तेषामाकरो करइवाकर इति व्याख्याने शूद्रा आर्यादीनां न हितत्वेनाप
क्रमविरोधा दाकरशब्दस्य भेदलिंगत्वाभाविनः पृष्ठेनापत्तेश्चापेक्षा। अत एव वृत्ता त्वा
निश्री प्रभृतीनि तान्येव रत्नानि तेषामाकर उत्पत्तिस्थानं इति वृत्तानीरत्नाकरः सिध्य
दित्यपि व्याख्यानमुपेक्ष्यं। न रूपेन रत्नानि विषयत्वेन दर्शितं। इदं लक्षणमाह शास्त्रप्रक
रणं आद्भिकारिणमाह। बालानामिति। अधीतकाव्य व्युत्पत्तिशून्यानामित्यर्थः। प्रयोजन
माह। सुखेति। अल्पायासेन तत्त्वावगमायेत्यर्थः। अनेनेव प्रयोजनप्रयोजनमपि यथो क्त
तद्गत यतिकलन महत्त्वमुक्तं यद्यपि हि कविलक्षणं जनितकीर्तिसिद्धिमुक्तमेव। तत्र

तथा यत्र स्थाने तद्वलसंज्ञिनेन लेखसलस्थाने योरवगमायदृष्टकद्यायासो निर
स्तः। तेनास्पष्टत्वादिप्रथालां तेऽश्वारितार्थ्यशंकापि पुरास्ता। एवं च लस्पले
स्थानमावसंबंधस्तत्प्रदर्शितं। ३। मास की काष्ठनाथ येरी कास्व हस्तेन लिखितं।
४ पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा। मात्रावर्णविभेदेन छंदस्तदिह कथ्यते ४
षडध्यायनिबद्धस्य छंदसोऽस्य परिस्फुटं। प्रमाणमिति विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतं। ५।।
स्वकाव्यैतद्ध्येयात नितामनादरणीयतां निरस्यति। आदिनामैत वादिग्रहः। द्विधेति। आदौ
तावत्स्थाने छंदो मात्राछंदस्ततः परं। वृत्तीयमं दरछंदस्तेषु तात्। लौकिकमपि तिवृत्ति
कारो रूं निरस्ती। आर्यापृष्ठिति पर्यंतानां गणछंदसी वैतालीयादि मात्राछंदस्सु स्तुसं
ग्रहात्। विभाजकोपाधी आह मात्रेति। नतु मात्रागणविभेदेन तथा च श्रादौ नाम संग्र
हापत्तेः। इदं यथा न लौकिकं। अतो ममानुवादकत्वं इति भावः। ४ नूयस्त्वधिया
अनादरणीयतां परिहरति। षडिति। ननु कथं षडध्यायनि नद्धिताथ इति समाहार
द्विगो षडध्यायीति भाव्यं। द्विगोरिति ङी प्रसंगात्। न च कर्मधारयः। दिक्संख्ये
संज्ञायामिति नियमात्। ननु पंचारात्रादिस्थाने लिंगणं तद्धितलिंकल्प्यं इति चेन्न। षड
ध्यायीत्यस्यासाधुतापत्तेः। न चेत। द्वितायपि तरपदे इति उत्तरपदद्येयमास इति ४
वाच्यं। त्रिपदतत्पुरुषस्यानुत्तमत्वादिति प्रासंगः। अध्यायैर्निबद्धस्येति स

अस्य षड्भिरध्यायैर्निबद्धस्येति पुनस्तत्पुरुषः। अत्र षट्त्वसामर्थ्यादध्यायैरेव पर्यवस्यति।
अथवा। त्रैविद्धीर्स्पृद्भुदाहरणे महाभाष्यकारीता शाकपार्थिवादित्वात्समासः। तथा
हि अत्राध्यायशब्दोऽध्यायसमुदायपरः। तेन षडवयवोऽध्यायः षडध्यायस्तेन निब
द्धस्येति। अथवा। षट् अध्याया यस्मिंस्तच्च तन्निबद्धं चेति बहुव्रीहिपूर्वकः कर्मधार
यः। एवं च पक्षे षड्भिरध्यायैर्निबद्धस्येति व्याख्यातं तत्प्रशस्तं। परिस्फुटमिति
क्रियाविशेषणं। तेनाल्पग्रंथतया दुर्बोधत्वं न शंक्यं। षट्त्रिंशेति तावं सन्ततुष्टुतानीति
ध्येयं। ननु लोकप्रणीते षडध्यायनिबद्धत्वादर्शनात्कथमत्र तदिति चेद्वेदमूलकत्वादि
ति ग्रहाण। न चैवं वेदमूलकत्वाभावात्प्रसिद्धा सर्वत्र तत्त्वमप्रमाणिरिति वाच्यं। वेदमूलक
त्वे सावातपरंपरातन्मूलकत्वभेदेन तेरसंभवात्। अथवा अन्यथा वा उभयमात्रस्य वे
दमूलकत्वेन शाक्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तिः। न च ब्रह्मचर्यमहिंसां च परिग्रहं च स
त्यं च पन्नेनस्येदिति श्रुता वहिंसादिधर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शाक्यानामप्युक्त इ
ति तस्यापि प्रामाण्यमस्त्विति वाच्यं। तस्य नशास्त्रपरिमाणत्वादिति न्यायेन स्वरू
पेण धर्मत्वे सत्यपि गोक्षीरन्यायेनाधर्मत्वेरत्वं ज्ञाति विस्तरेण। ५। शास्त्रविष
यानीति संग्रहणघटितत्वात्तत्संप्रदायप्रसिद्ध्यातानुदिशति। आरस्तत्त्वम्नगोलं

पृ०६।

तैरेभिर्दशभिरक्षरैः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥ ।अत्रायमुच्चार
णार्थः। इह वाक्यगाम्भीर्यतो पूर्णोपमालंकारः॥५॥ अथैषां मध्ये कांश्चित् सामान्यलक्ष
णपूर्वकं विशेषतो लक्षयति। ।सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ। ग्मध्या
द्यौ ज्भौ त्रिलो नोष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः॥७॥ ।अत्र त्रिशब्दस्य द्विरावृत्त्याष्टौ गण
पक्षे आहत्य सामान्यलक्षणं। सर्वगुरित्यादि विशेषः। अत्र नामैकदेशे नामग्रहण
मिति न्यायेन सर्वगणेष्वभावाशेयः। सर्वे गा गुरवो यस्येत्यादि सर्वत्र विग्रहः कार्यः।
ग्मध्याद्यावित्यत्र ग्मध्याद्ययोरिति पक्षसमासः। मध्यश्चाद्यश्चेति क्रमेणान्वयः
जभौ ... इति [illegible] प्रत्ययः। मादिवर्णानां तेन गणेन ... अग्नीन्द्राः ... मगणस्याशि
वरतियगणस्य ... जगणस्य ... तगणस्य ... इति।
[illegible] सगणस्य
णस्य पद्मि बिडाल ... अमृत ... यत्र ... काव्यतो हलकमिति। सगणस्य
कर तल कर बाहु पाणि हस्त भुज ... निरन्तरमत्ता लकारवलय
दिपर्यायः इति। तगणस्य विविधप्रहरणमिति जगणस्य पयोधरो भूपतिर्गज
पतिर्मनुजपतिर्वसुधाधिपो राजा गोपालो नायकः पयोधरः पवनो ...

ति भगणस्य वसु चरण पद पर्याय तात पिता मह ... बल भद्र दीर्घा युगल
तयः इति नगणस्य भावो रसस्तोडवो नारी ति संज्ञा। मगणस्य रगणस्य इति यरता
नौ टगण इति भजसा नौ डगण इति नस्य ठगण इति च संज्ञा ज्ञेयेति दिक्। सर्वगुर्मो इत्या
दि वर्णसंख्यानियमानुक्तेः बहुलगुरु वर्णनाम पिंगणे दिसंज्ञा स्युरित्याशंक्यगणा त्रि
शिनष्टि त्रिका इति त्रयो वर्णाः परिमाणं येषां ते त्रिकाः। वर्णत्रयघटिता इत्यर्थः॥७॥
समस्तं वाङ्मयमित्युक्तेरत्रेच्छिवतालि ... नीश्रा ... तदपवादमाह। ज्ञेयाः स
र्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। गणाः सर्वलघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः॥८
॥ ॥आर्यादिषु मात्राबद्धेषु संस्थिता गणाः पञ्च ज्ञेयाः। एवमपि ... हि कथ
मुक्तेर्मगणादीनामष्टानां मध्यात् पञ्चानां प्राप्तौ विशेषणद्वारा नियम
माह। सर्वान्तमध्यादिगुरवः सर्वलघूपेता इति। मगण सगण जगण भगण नगण
एवेत्यर्थः। एवमपि विशिष्यानुक्तेर्यथा स्वरूपं प्राप्तिमाशंक्य विशिनष्टि चतुष्कला
इति। अत्र षट् त्रिकला घटितयोर्मगणनगणयोर्व्यावर्तनं चाधिकृ
त्य चतुर्गुरु घटितत्वं साध्यं सगण ... चतुष्टय घटितत्वस्य सिद्धत्व
त्वेन मगणनगण ... धाध्यमानता। यथा लोहितो लौहित्यान्
तिजः प्रचरति सत्र प्रचरणस्य ... चतुष्क ... नगणस्य ... इति ... ते

हृदयरामभट्टी। सानुस्वारो विसर्गांतो दीर्घो युक्तपरश्च यः। वा पादांते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः २

थाबोक्तमायोदृशौ। आर्यादिषु द्विगुणः स्यात् चतुर्लो गसमाह्वयः। यथोक्ताः सप्तभाः पंच चवलु
लाः षष्ठ एकल इति। चतुर्लघूपेता इति केचित् पठंति। आकृते चास्य सर्वगुरोः कर्णस्वरत
नयरसिकरसलयमनोहरमुमतिलेहलसितं इति नामानि। सर्वलघोस्तु विप्रपं
च शरजातिशेखरद्विजवरपरमोपायराजरथतुरगपदातिसंज्ञकः स्याच्चतुर्मात्र
इति। ८। उपयुक्तगुरुलघुलक्षणमाह सानुस्वार इति। यइति प्रत्येकमन्वेति। विसर्गां
त इति व्यंजनांतस्योपलक्षकं। दीर्घ इति प्लुतस्य च। युक्तम्। ज्व्यवहितानंतरवर्ण
इत्युरंपरं यस्य तथा। हलोऽनंतराः संयोग इति स्मरणात्। एतच्च जिह्वामूलीयो
पध्मानीयपरस्याप्युपलक्षकं। पादांते स्थितो लघुरपि सधावा गुरुः। वेति व्यवस्थित
विभाषा। तेन गोत्याचार्यादिच्छंदस्सु पादांते स्थितस्य लघुतैव। वैतालीयादौ गु
रोरपेक्षितत्वाद्गुरुतैव। वेति व्यवस्थितविभाषया वा विषमपादवर्जमिति केचि
त्। यत्त्वन्ये वेति विकल्पः कविसमयव्यवहारात् द्वितीयतुर्यपादयोरंत एवेति मन्य
ते वा च रव्युस्तन्न समत् आनंदधनिसंदर्भ इति नयस्यापादांतस्यापि तृतीयपादांतस्या ६
पि गुरुत्वाभ्युपगमापेक्षत्वात्। अन्यद् एतल्लक्षणानाक्रांतो लघुर्ज्ञेय इति पूर्वेणा
५ नुषंगः। स च कतिमात्र इत्याह। मात्रिक इति। एकमात्रात्मकः। एतेन गुरुर्द्वि ५
मात्र इत्यप्युक्तं। तदुक्तं। गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो नागदंतसमाकृतिः। द्वावपि

पाघरीली २
प्रस्तारे कथं लेख्यावित्यत आह ग्विति। गुर्गुरुर्वक्रो वक्ररेखाकारः प्रस्तार्यः। ल्लघु
र्ऋजुः ऋजुरेखाकारः प्रस्तार्यः। आकृतेत्वनयोर्नामान्युक्तानि। नूपुररसरसना
चामरकैककर्णमंजीरताटंकाः कुंडलहारौ वलयं गुरुनामानीति कथितानि। शर
दंडमेरुकनकशरवरबाणपरसगंधकुसुमानि स्पर्शरसाविति गणा मात्रामा
स्य पिंगलेनोक्तेति। केचित् वा पादांते रलस्यापि इंद्रवज्रावर्णेततिलकादिविषये लं
वदंतिपठंति च। वसंततिलकोपेंद्रवज्रादि परिहारतः। इत्रे विषमपादांतोऽलघु
र्न स्नोतिगौरवमिति। ९
पादाद्याविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः। पुरःस्थितेन स्याल्लघुतापि क्वापि गुरोः। १०
युक्तपरस्य क्वचिद् गुरुत्वापवादमाह। पादेति। पादादौ द्वितीयतुर्यपादादौ गुरोः युक्तपर
त्वाद्गुरुभूतस्यापि तृतीयपादांतवर्णस्य। क्वचिल्लक्षणानुरोधेन लघुरपेक्षा विषयोऽ
दंचोपलक्ष्यते। तेन रेफसंयोगपरभूते ऽली ब्रप्रयत्नोच्चारणेन लघुत्वं। तदुक्तं सर
स्वतीकंठाभरणे। यत्तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं। न छंदोभंगमप्याहुस्तदा दो
षाय सूरय इति। अत्र किंचिदुक्तमम। द्विभूतत्वादि विहितो वर्णाम्नायः। आत्रेयाः कृते त
विशेषः। कस्य विसर्गयुक्तपरो वर्णो लघुर्हे इदं स लोनजला। परिग्रहस्मश्रुति चित्ताभि
तरुणि कडकवनिक्षिक्षुत्री १९ हि स्पार विंदु ज्ञुसा एवं सुदाविपेम मिलिया वि लघु हृ
व

हृदयरामभट्टी॰ ८

रहर्वत्तेन संज्ञा एपूर्वे ऋस्वस्वं विसर्गविहारी ॥२॥ जह्वालो विसर्गवलो लघुर्ग्राह्यापदहरले
यिसोविज्ञलहू। नलोविकुस्यपद्धिश्रीदान्तिमेविएकजालेहु ॥३॥ इति ॥१०॥ नन्वने
नवापाद्दीतेयतिपादिकिलघुलसिच्चापिष्टपूर्वादि लाशीकासप्राप्तिरीक्रमात् इयोर
सीकीर्णा विषयो दर्शयति। ह्रस्वस्पति। अत्रास्पत्नेनानसर्वनाम्नाधीस्थपराम
र्षकत्वाद्वापादांते इत्यस्यपादादाविलसंचपरामर्षः। तत्रपूर्वस्पपूर्वदिं दधीनीवि
षयः। बापादांते इत्यनेन लघोर्वा गुरुत्व विकल्पनात्। उत्तरस्पोत्तरार्द्धमुदाहरि
ह्रस्वस्योदाहरणं। तरुणिसर्षपशाकंनवोदनं पिच्छिलानिच दधीनि। अल्पव्ययेनसुंदरिग्रा
म्यजनो मृष्टमश्नाति ॥११॥

पिच्छिलानीति। पिच्छः मंडास्तरापरपर्यायाः संत्येषु इति पिच्छिलानि। लोमादिपामादिपि
च्छादिभ्यः शानेलच इति इलच्प्रत्ययः। यस्येति चेत्याकारलोपः। पिच्छाशाल्मलिवेष्टके पंक्तौ
पूगकाशमंडेष्विति हेमः। अस्यार्थोपि हेमाचार्येणैवोक्तः। शाल्मलिवेष्टकः शाल्म
लिनिर्यासः। पंक्तिः प्रोतिः। पूगकाशात्क्रमुकपमहः। काशाडकाशादिः। मंडोदध्यादिति
रइति। पिच्छलानीतिपाठः प्रामादिक एव ॥११॥

नापिसंयुक्तपरो वर्णो लघुः स्यादर्शनेनलक्ष्यानुरोधेन। यथा। णिह्नुते निर्हृते निष्पन्ने वितधे तरुणिकटा
क्षे एवक्रिरिस्वलति। प्रहृदंतति संयुक्तस्यापि हकारस्य रकारेन रहलरूपस्य पात्वे रूपपाभिप्रायात्। इकारहीका
रौ इति च कल्लि संयुक्तपरावपि लघू बहकारणं तत्त्वमौरु क्रिपदहति मूर्ध्नीलघुः। इदं च लक्ष्मणविकविभागसविकृते
यदीर्घमपित्राणां लघुं जनक्षत्राविद्यापतितत्वादिलघुः वार्तिकः ऐरपद्धतिः एकदोनानपिएकोनानीत्यर्थः ॥२॥

यत्तुपयोगिपरिभाषामाह। श्रीतिअन्त्रावादिशब्दाः स्वार्थसंख्यासमानसंख्यार्थानांवाचकाः। सं
ख्याश्चतुरादिसंख्याः। लोकतो लोकव्यवहारात्। आदिपदात् मुनव्यवसुनागग्रहादिग्रहः। इ
यः पादश्चतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका। चतुर्थोंशः समोविषमोवेतिनाग्रहः। तेनार्यादिपा
दसंग्रहः। तदुक्तं। त्रिभिस्त्रिभिर्गणैः पादश्चार्यायोर्द्वितीयमोमतावितिपादादाविस्यत्रार्या
मुदाहरता त्रिपदीशाकवृपादइति वदता चकेदारेणाप्ययमेवार्थः प्रकटीकृतः। एवं च यदार्या
यां पादव्यवस्था नास्तीतिपादादाविति तत्रपदादाविति पाठं प्रकल्प्यायं पाठः श्रेयानिति क
श्चिदाह तत्त्वसाख्याते। कालिदासोप्येवमेवाह। यस्याः प्रथमेदत्यादिना। यतिर्विश्रामसंज्ञि
तेतिपाठे सप्तमी तत्पुरुषः। सर्वच्छंदःसाधारणानिचयतिस्थानानि निर्णीतिरूपाणि। यथा।
यतिः सर्वत्रपादांते श्लोकार्द्धेतु विशेषतः। समुद्रादेपदांते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके। क्वचित्तु
पदमध्येपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्। यदिपूर्वापरौ भागौ नस्यातामेकवर्णकौ ॥२॥ पूर्वांतवत्स्व
रः संधौ क्वचिदेवपरादिवत्। एष्टव्या यतिचिंतायां यणादेशः परादिवत् ॥३॥ नित्यं स प्राक्
दसंबद्धाश्चादयः प्राक्पदांतवत्। परेण नित्यसंबद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥४॥ एवं यथोक्त
थादिगः सुधियो निपतत्साधु तो तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते ॥५॥ एषामर्थः। वि
शेषत इति विशेषोपूर्वार्द्धेंत्यपि तत्रस्योत्तरार्द्धस्य स्वरेण संधाभावरूपः पूर्वार्द्धांतशे
षस्योत्तरार्द्धशब्देन समासाभावरूपश्चबोध्यः। समुद्रादौ चतुरक्षरादौ यतिरुक्ता।

मेदाक्रीतादिषु सा। यतिर्विच्छेदो व्यक्तविभक्तिके समस्ते समस्ते वा पदे तेस्यादित्यर्थः॥
व्यक्तेत्यादि विशेषणं पादांतेपि तस्या अपि बोध्यं। क्वचित्तु समुद्रादौ यतिः पदमध्येपि स्यात्॥
मध्येपि पदस्य यत्र दृश्या पूर्वापरौ भागौ वैकवर्णौ न स्यातां। पूर्वोत्तरभागयोरेकस्वकाक्ष
रत्वे तु यतिर्दोषाय। सा च धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाव्ययभागभेदाच्चतुर्धोक्ता। एवमर्थं पू
रेक र्वापरयोरेकादेशः स्वरः संधौ सवर्णदीर्घादिः स प्राग्वत् पूर्वस्यांतवद्भवति क्वचित्परस्यादिवच्च
स्यात्। स्वरसंधौ पदे रादिवद्भावे व्यंजनमपि तद्वत्वात्तरादिवत् स्यात्। यणादेशोपि क्वचि
त्परस्यादिवद्भव्यः। उभयत्रापि पूर्वभागस्यैव कवर्णत्वात् यतिर्दुष्यतीति बोध्यं। नित्य
मिति। चादिभ्यः पूर्वं प्रादिभ्यश्च परा यतिर्न कार्येत्यर्थः। अपर्यंतेनैकाक्षराणां चादीनां प्रादी
नां नीतादिवद्भावः पादांते यतावेवेष्यते। एकाक्षराणां तु समुद्रादिष्वेतावपि स्यात्॥
अपनेकाक्षराणामपि पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वाभावे समुद्रादौ यतिः स्यादिति बोध्यं।
एवमित्यादि अनुक्रमयति केशोत्तमात्राद्याद्यक्यत्युपदेशपरं इति ।१२। ॥छ॥
युक्समं विषमं चायुक्स्थाने सद्भिर्निगद्यते। समं बाह्यादिस्थानं युगिति प विषमं च स्था
नमेकादिश्रयुगिति सद्भिः बुधैः शास्त्रकोविदैः निगद्यते इत्यन्वयः। सन्तः सुधीः कोविदो
८ बुधः इत्यमरः। बालसमं युग्ममनोजे चेति विषमं अयुग्मं ओजं चेति ओयं। वृत्तभेदा

२२

नाह। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरं। इति वर्णैश्छंदः समादिभिन्नैस्त्रिधेत्यर्थः।१३। क्रमात्त्रिविधमपि ल
क्षयति त्रिभिः। अंघ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः। तच्छंदः शास्त्रतत्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते
ते।१४। प्रथमो द्वितीयो यस्य द्वितीयश्चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते।१५। यस्य
पादचतुष्केपि लक्ष्म भिन्नं परस्परं। तदाहुर्विषमं वृत्तं छंदःशास्त्रविशारदाः। स्पष्टं।१६। नयासमपि पा
देषु वर्णसंख्याविधिं साह। आरभ्यैकाक्षरं पादमेकैकाक्षरवर्द्धितैः। पृथक्छंदांसि भवंत्यादे
यावत्षड्विंशतिं गतौ।१७। तथा चैकाक्षरं पादमारभ्य यावत् षड्विंशतिषड्विंशत्यक्षरे पादे प्राप्ते तावत्प
र्यंतं एकैकाक्षरवृद्ध्या घटितैः पादैः उक्तादि पृथक् पृथक् छंदांसि भवेत्। षड्विंशति षड्विंशत्
यक्षरेभ्य इतिस्पष्टोपि च पादा एकार्णपादाद्यावधिकाः षड्विंशत्यर्णपादोत्पावधिकाश्च स्युरित्युक्ते
न वति।७। ननु कामवेचिन्यानुरोधाद्धिकाक्षरप्रयोगे का गतिरित्यत आह। तदूर्ध्वं चंडवृष्ट्यादि
दंडकाः परिकीर्त्तिताः। शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः।१८। सप्तविंशत्यर्णपादाद्याव
धिका एकोनसहस्राक्षरपादोत्पावधिका दंडकाः पादानीस्युरिति बोध्यं। अत्र हृदि स्थितवार्त्तिकेन
ज्ञेयं। प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरिति वक्ष्यमाणत्वात्। अथ पादानामनीयो गुरुलघून्यूनाधिक्ये
न ग्रथितस्य संज्ञामाह। शेषमिति। नियतगुरुलघुवर्णैश्चतुर्भिः पादैः ग्रथितादन्यत्सर्वं गाथा।

शेषपदं विवृणोति। त्रिभिरित्यादि। १८ पृथगित्याद्युक्तानीषड्विंशच्छंदसां नामान्याह। त्रिभिः। उक्ता
त्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च। १९। सुपूर्विका सुप्र
प्रतिष्ठा १९। त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता। शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते। २०।
सा शक्वरी अतिपूर्वा अतिशक्वरी। २०। धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः। विकृ
तिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः। २१। स्पष्टं। निगमयति। इत्युक्ताश्छंदसां संज्ञाः क्रमशो
वच्मि संप्रति। लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकं। सर्ववृत्तानामुद्दिष्टानां षड्विंशतिछंदसां
मात्राभिर्वृत्तानि वृत्ताजातयोऽनुपूर्वं यस्मिन्कर्म। एतत्। ननु बहुतरत्वेन मन्त्रित्वेनातिवि
शदतया वृत्तानामेवात्र निरूपणमुचितं। न तु जातीनां। तासां भेदाल्पीयस्त्वेन दुरवगमा इतस्त
वृ॰ २ त्राह कथं प्रवृत्तिरिच्छे। महान्माधोऽपि सन्ततो स्थाष्णुनाम्नायेन दुरवगमेऽपि प्रथमप्रवृत्तेः सौम
व ग्रहणेन लघौ। २२। कृतौ हृदयरामस्य श्रीसुखानंदसूनुके। रूपातः प्रथमोऽध्यायोऽपारम्भा
गोचरतामगात्। १। अत्राध्याये ग्रंथसंख्या। पंचाक्षरोत्तराः सपाद द्वाविंशतिः श्लोकाः। २ ९
इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ संज्ञापरिभाषाध्यायः प्रथमः॥ ॥ ॥ ॥

अथ द्वितीयकेऽध्याये लक्ष्मावस्यंनिजातयः। संभवेऽप्यन्यभेदानां ग्रंथगौरवभीतितः। १
अथ वैतालीयादीनां मात्रावृत्तानां विशेषेऽपि दुर्गमसिनामकत्वादार्यां लक्षयति। द
न्यो। लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः। षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतं
मार्यायाः। १। षष्ठो द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः। चरमेऽर्धे पंचमके
तस्मादिह भवति षष्ठो लः। २। अत्रार्यायाः एतत् द्वाभ्यां समाप्तं लक्ष्म नियतं। इत्य
न्वयः। तदेवाह सप्तेति। इहार्यायां गणाः ज्ञेयाः सर्वे सादिनोक्ताः। विषमे प्रथमतृती
यादिस्थाने। जो जगणः। इत्युभयार्धसाधारणं लक्षणमुक्त्वा पूर्वार्धे द्वितीयादिस्था
नवत् षष्ठेऽपि स्थाने सर्वगुर्वाद्यन्यतमप्राप्तापदृप्राप्ते यो मध्यगुरुचतुर्लघोरन्यतम
स्य नियममाह षष्ठ इति। यं जगणः। न लघू नल इत्यर्थः। १। एवं मध्यगुरुचतुर्लघोरन्य
तमस्य प्राप्तापदृप्राप्ते न्ले विशेषमाह। षष्ठ इति। षष्ठे स्थाने न्ले चतुर्लघौ सति द्वि
तीयलात् तद्द्वितीयलघुमारभ्य यतिः सा हि तैर्यथा स्यात्तथा पदनियमः पदावसाने भवेत्। य
तिमात्रनियमे क्वचित् पदमध्येऽपि स्यात् यदुदाहरणे कुजत्को यष्टिको लाहलमुत्खरभुवः
लक्ष्मी प्रांतकौ तारदेशा इत्यादौ पदमध्ये यतिः साहित्युभयनियमः। एवं पूर्वार्धे विशेष
मुक्त्वा सिंहावलोकितन्यायेनोभयार्धसाधारणीमाह परके इति। परके सप्तमस्थाने
न्ले प्रथमगुरवला सप्तमस्यादिलघुमारभ्य यतिपदनियमः। उत्तरार्धे एवं पंचमस्था
ने न्ले यं भवेयतिनियमाह। चरमेति। चरमे उत्तरे। तस्मात् पंचमे न्ले लमारभ्य

वृ०र०

टी०

चमस्यादिलघुमारभ्येत्यर्थः। एवमुत्तरार्द्धे विशेषान्तरापूर्वार्द्धस्वरूपं चिरूपं। इत्युत्तरार्द्धे
षष्ठः षष्ठस्थानीयो गणो लो लघुरेव स्यात्। स च षष्ठस्थानीयगणोऽप्युपचाराद्वेदितव्यः।
तेन सप्तगणा इति संगच्छते इति। इत्थमीदृशस्थानव्याख्यानसंभवे चरमे पंचमे च गणे
सुखलाभयतिपदं भवति। तस्मात् पंचमकारगणे षष्ठो लो लघुर्भवतीति व्याख्या
नं अनुषंगापेक्षत्वात् ललितकविवक्षितार्थ इति। तोत तस्मादिसस्यैव यथाऽपरे श्रा
पव्याख्यानं सुप्रपेदी। अत्र श्लोकद्वयं अहणत्यादमवस्थानास्तीति कश्चित्तत्त्वा
ज्ञिभूतेत्यादि श्लोके दूषितमेव। अत्रोदाहरणे एतद्वश्लोकद्वयं लक्षणं संयुत
इति प्रतिज्ञानात्। एवं सर्वत्रापि लक्ष्यलक्षणैक्यं च बोध्यं। अत्र विषमस्थाने जगणनिषे
धाच्चत्वारो गणविकल्पाः। समे तु निषेधाभावाच्च पूर्वार्द्धे षष्ठस्थाने द्वौ इति ज्ञेयौ। इयं
आर्याऽनेगाथेत्युच्यते। २। अथ कांश्चिदार्याविशेषानाह। त्रिषु गणेषु पादो दलयोरा
द्येषु दृश्यते यस्याः। पथ्येति नाम तस्याश्छंदोविद्भिः समाख्यातं ३। त्रिषु गणेषु
शेषं स्पष्टं। अत्राग्रे च नामार्येति बोध्यं। तेन पथ्यार्येत्यादि सिद्धं। ३। संलंघ्य गणत्र
यमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलेति च समाख्या
ति ४। संलंघ्येति त्रयोदशादिमात्रा यामित्यर्थः। यस्या आर्यायाः। तामार्यां। पिंग
ले तिपूज्यार्थं न तु विभाषार्थं। एवमग्रेऽपि। अत्र विपुलामितीति पाठः प्रामादिकः। ॥ १०

गुर्वंत

त्यर्थः। ५

...म इति लक्षण द्वितीयानापत्तेः। इयं सर्वा विपुला। पूर्वार्द्धे एव त्रयोद
...नानार्या पादमुखविपुला। उत्तरार्द्धे एव तथा चेज्जघनविपुला चेति ह्येयं। ४। उ
भयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः। चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं ना
गराजेन। ५। यस्या द्वयोरर्द्धयोर्विषमे प्रत्येकं द्वितीयचतुर्थस्थानीयौ गणौ गुरुम
ध्यगतो जकारो जगणौ स्यातां। गमध्यगावित्यनेनाद्यगणो द्विगुरुरंतगुरुर्वा तृतीयो
द्विगुरुः पंचमादिगुरुरादिगुरुर्वा स्यादित्यर्थाद् बोध्यं। इयं महाचपला। सा च तुर्धा।
पथ्यापूर्वकमहाचपला मुखविपुलापूर्वकमहाचपला जघनविपुलापूर्वकमहाचपला
विपुलापूर्वकमहाचपला चेति। अत्राद्यगणस्थाने द्वौ विकल्पौ द्वितीयतृतीये तुर्ये
च स्थाने एकैकः। पंचमषष्ठयोर्द्वौ द्वौ। प्रबलार ५। आद्यं दलं समस्तं भजते ल
क्ष्म चपलागतं यस्याः। शेषं पूर्वं जघन्यं मुखचपला सा दिता मुनिना। ६। शेषे उत्त
रार्द्धे पूर्वोक्तआर्या लक्षणवती। मुनिना कश्यपादिना। इयमपि पूर्ववत् पथ्यापू
र्वकमुखचपलादिभेदैश्चतुर्धा। अत्र पूर्वार्द्धे महाचपलावद्विकल्पाः उत्तरार्द्धे पू
र्वार्यावत्। ६। प्राक्प्रतिपादितमर्द्धं प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः। लक्ष्म आश्रयेत
सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपलाख्या। प्राकूलक्ष्मेत्यादिना। अत्र सर्वत्र यत्तदो
रन्यतरस्य द्वितीयस्य भयोस्थले उभयोरध्याहारेण प्रायशो व्याख्या
नीया। प्रथमेतरे द्वितीये। इयमपि पथ्यापूर्वकजघनचपलादिभेदैश्चतुर्धा॥

एवं पथ्यादिभेदैः षोडशार्याविशेषाः। अत्रोत्तरार्धं महाचपलावत् पूर्वार्धं मुखार्या
वद्विकल्प्या इति। अथ इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ आर्याप्रकरणं। ४। ॥ अथ गी
तेर्यास्विघटितलक्षणं तरं नामाह। आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवे
दुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजंगेशः। ८। कथमपि चमत्का
राधायकत्वेन। कृतेति षष्ठे द्वितीयलघ्वादिसाधुत्वं अत्रापि भवतीति सूच्यते। इयं षो
डशधा। पथ्यागीतिः १ मुखविपुलागीतिः २ जघनविपुलागीतिः ३ महाविपुलागीतिः ४
पथ्यापूर्वकमुखचपलागीतिः ५ मुखविपुलापूर्वमुखचपलागीतिः ६ महाविपुला
पूर्वकमुखच० ८ पथ्यापूर्वकजघनच० ९ मुखविपुलापूर्वकजघनचपला। १० जघन
विपुलापूर्वकजघनच० ११ महाविपुलापूर्वकजघनच० १२ पथ्यापूर्वकमहाच० १३ मुखविपु
लापूर्वकमहाच० १४ जघनविपुलापूर्वकमहाच० १५ महाविपुलापूर्वकमहाच० १६ इति। अत्रोभया
र्धयोः मुखार्याधार्धवद्विकल्पाः। इयं प्राकृते उद्गीथ इत्युच्यते। उक्तं हि। पुव्वद्धे उत्तद्धे मत्ता
संतिसु हअ संभणिआ। सो उग्गाहो उत्तो पिंगलकइदिट्ठसहिमत्तेको। १। यथा। सा उ ण हः
जस्स ण मं अंसू ए रुसाएं रसुमुहिं सुंधेउ। भणवी रचेरवइ णेपेक्षेमि मुहं कूं से हिसे
इति। ८। ॥ आर्याद्वितीयकेर्धे यत् कृत्विलक्षणं तत् स्यात्। यद्युभयोरपि दलयोरूप
गीतिं तां मुनिर्ब्रूते। ९। इयमपि प्राग्वत्पथ्यापगीत्यादिभिः षोडशधा। अत्रोभयार्ध ११
योः मुखार्यापूर्वार्धवद्विकल्पाः। इयं प्राकृते गाथाइत्युच्यते। उक्तं हि। पुव्वद्धे उ

... साई। छक्कं मगणाप अम उत्ते गाहू मेरूधरउ अलाई। यथा चेदोत्त
... ताव उपरूअंपरपामति। चंदेशखरको नित्ति आवण अप्पा ण इसे इति। यदा
पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्रा उत्तरार्धे एकगुर्वाधिकेन द्वात्रिंशन्मात्रा गाहिनी। अर्ध वैपरीत्ये
नचसिंहिनी। युक्तं हि। पुव्वद्धे तीसमत्ता पिंगलअभणाई सुधिणि मुणेहि। उत्तद्धे बत्तीसा
हगाहिणी। विवरीआ सिंहिणी भ एअसच्चे। यथा। मुंच हि सुंदरिपाअं उअवाहि सि
णसुमुहि खग्गेमे। कप्पियमेच्छशरीरे पेच्छवयणाइं तुम्ह हम्मीरो। सिंहिणी यथा।
वरिसहकणअहविद्धी तप्पउ भुवणेदिआणि फेराओं ते। णीसंको साहसंको णिंदइ
देवैं हस्सूरविंबे चाति। ९। ॥ आर्याशाकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः। सोद्गीतिः
किलगदिता तद्वद्यतिशल्पभेदसंयुक्ता। १०। अंशभेदेगण नियमः। इयमपि प्राग्वत्पथ्या
द्यादिभेदैः षोडशधा। अत्र पूर्वार्धे आर्योत्तरार्धवदुत्तरार्धे आर्यापूर्वार्धवद्विक
ल्पाः। इयं प्राकृते विग्गाथ इत्युच्यते। विग्गाहा पढमदले सत्तावीसाइ मत्ताइ। पच्छिमद
लेणती सई भणी पिपिंगलेण णाएण। यथा। परिहरमाणि णिमाभी पेक्ख वहि कुसु
माइणी वम्म। उम्हकए रवराहिय उजिअड रडिअ धणे म्मि किरकोवासेति। १०।
॥ आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तं। इतरत्तद्वन्निखिलं यदीय
मेवभुदितैवमार्यागीतिः। ११। निधने अंते। इतरत् द्वितीयमपि निखिलं यदीयं
यदीयमर्धं तद्वत् पूर्वार्धवत्। द्वात्रिंशन्मात्राघटितं इत्यर्थः। यस्तु कश्चिदुत्तरार्धे

द्वी २

र्द्दशाद्व मपठिला षष्ट स्थाने एक लघुनो त्तरार्द्ध स्यैकोनत्रिंशन्मात्रा घटितत्वम भिप्रेतत्वाद्द
दित्यनेनोक्तेऽधिके कगुरु मात्रा त्रिदमन्यते सनि खिपद वैसम्यापि तिमपश्यन् पिंगले
न हि त्रिलता च विरोधमपश्यन् मूर्ख इत्युपेक्ष्य । यद्वा अत्राष्ट मगणे विकल्पाभावात्
उभयार्द्धयोरापि द्विविधविकल्पाः । इयं प्राकृते स्कंधकं इत्युच्यते । यदुक्तं । चउमत्ता
अट्ठ गणा पुव्वद्धे उत्तरद्धे होइ समरूआ । तं खंधाणं विआणहु पिंगल पभणेइ मुद्धि बहु सं
भेअं । यथा । ॐ ॐ आणेह गिरि रविरहचक्क परिहस्सणसहिं हणुआ । तेंत्तेलीता इण लोवा
मकरुत्थं मि अं र स्थ इं मुद्दं । लिहं भइ उसय मारंग शिव ब्रह्म वारण वरुण णील मअण
तालंक सेहरुहंस रगयणं सरह विमइखुरी रुण अरु अरु णिद्द णेहलु । मयगलुलोल
उसुद्ध सरि कुंज कसमसा मिजाण । मइरं एमसस हरमुणेहु अछाइ सखंधाणं । अट्ठ
विलहु आ परिसर हिसो पहि एंद उजाण । गुरुद्द इई बलहु वहरती तेंणम विआण ।
यथा । चंदा कुंद कासा हारा हीरा तिलो अणोकेलासा । जे जा जे त्ता रुत्ता ते तुझ्का कित्तीस
जिजिअंति कू इति । असावपि पथ्यार्या जीत्याद्दि भेदैः षोडशधा । तदुक्तं संग्रहे । एकैव
भवति पथ्या तिस्त्रो विपुला श्चतस्त्र चपलाद्दि भेदै स्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशा
र्याः स्युः । गीति चतुष्टयमि त्थं प्रत्येकं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् । साकल्येनार्या णाम
शीतिरेकैकविकल्पाः स्युरिति ११ । । इति श्री वृत्तरत्नाकरविवृत्तौ गीतिप्रकरणं । १२

चतुर्थ

लौ२

अथ वैतालीय प्रकरणमाह । षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरंतराः । न समात्र पराश्रिता
कला वैतालीये तेरलौ गुरुः १२ अत्र वैतालीयना म्नि छंदसि विषमे आद्ये तृतीये च पादे षण्मात्राः स
मे च द्वितीये तृतीये च पादे अष्टौ मात्राः स्युः । अंते च षण्मष्टानी च कलानी रसौ रगणे लघुगुरुश्च स्युः । समे च ता अ
ष्ट कला निरंतरा अंतर रहिता नो स्युः । पृथक् पृथक् प्रयोक्तव्याः किंतु गुर्वंतरिता इति भावः । अथ षण्णमष्टानी
च कलानां नियोगे नियममाह नेति । समा कलाद्वितीया तु चतुर्थी च कला पराश्रिता इति या पंचम्या मिश्रिता युक्ता भवे
त् षष्ठ्या पि संतृप्ता श्रिता च न स्यात् इति विभक्ति विपरिणामेनान्वयः । द्वितीयं पूर्वे द्वितीया इति या या गादि श्रुतेः ॥ ३ ॥ तिकार्द
एकं च विषमा णौ समयो गिलेयेथ छंदः स पूर्ण भवति । एवमत्र विषमे चतुर्द्दश समे षोडश मात्रा भवंति । अत्र विष
मपादयोराद्यासु षण्मात्रासु अष्टौ विकल्पाः । यथा । ऽऽऽ१ ।।ऽऽ २ ऽ।।ऽ ३ ।।।।ऽ ४ ऽऽ।। ५ ।।ऽ।। ६ ऽ।।।। ७ ।।।।।। ८
समपादयोराद्यास्वष्टसु त्रयोदश । यथा । ऽऽऽऽ १ ।।ऽऽऽ २ ।।ऽऽ ३ ।।।।ऽऽ ४ ऽऽ।।ऽ ५ ।।ऽ।।ऽ ६ ऽ।।।।ऽ ७ ऽऽऽ।। ८ ।।ऽऽ।। ९ ऽ।।ऽ।। १० ।।।।ऽ।। ११ ऽऽ।।।। १२ ।।।।।।।।
शंसौ अस्यैव कांश्चिद्भेदानाह । पर्यंतयोर्न तथैव शेषमौपच्छंदसकं सुधीभिरुक्तं । १२ षण्णमष्टानीचकलानी अंते यो र गणयगणौ
शेषं पठितादि पादत्रयोक्तं । तथैव पूर्ववैतालीयवत् । एवं चात्र पूर्वापेक्षया एको गुरुरधिको भवति तेन विषमेषो । १३ इति १२
डश समे ष्टादश मात्रा इति ध्येयं । अत्र विकल्पाः प्राग्वत् । अत्रोपच्छंदसकं वृत्तं चतुष्पदं दः शद्रादरी ह्रलो दिपाठा
तुरर्थिकावुक्तः तेनोपच्छंदसिकं इति पाठः प्रामादिकः । १३ आपातलिका कथितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्ववदन्यत् । १४
अथ षण्णमष्टानी च कलानामनंतरं भगणाद्गुरुकौ गुरुद्वयं । अन्यत्सर्वं कलानियमादि । एवं व्याख्या
न सीम वपर्यंतरत्नु षडष्टानामशर्थेन विद्धा । अथ न पर्यंते सर्गस्य बाधकमाह । ॥१२॥

वृत्तरत्नाकरटी। वृत्तरत्नाकरटीका।१३

तृतीययुक् द्विगणितिका ॥ समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥१५ द्वितीयलो द्वितीयमात्रा तृतीययुक् तृतीयमात्रामिश्रा । इत्थं वि
शेषं वदता शेषं प्राग्वदित्युक्तं ॥ इयं त्रेधा । वैतालीयदक्षिणान्तिका । औपच्छन्दसकदक्षिणान्तिका । आपातलिकादक्षिणान्ति
का चेति । अत्र विषमयोर्द्वौ [ऽ।ऽ।ऽ १ ।ऽ।।। २] समयोश्चत्वारः [।ऽ।ऽऽ १ ।ऽ।।ऽ २ ऽ।ऽ।। ३ ऽ।।।।। ४] इति ॥ १५ उदीच्यवृत्ति
द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेद्युग्मयोः ॥१६ अयुग्मयोर्विषमयोः पादयोः । अग्रेण तृतीयेन लघुना । इयमपि वैतालीया
दीनां बृहत्यादिभेदैस्त्रिधा । अत्र विषमयोः पूर्ववत् द्वौ । समयोर्वैतालीयवत् त्रयोदश ॥१५ पूर्वेण युतोऽथ पंचमः प्राच्यवृत्तिरु
दितेति युग्मयोः ॥१७ युग्मयोः समयोः । पूर्वेण तुर्येण लघुना । अत्राव्ययानामनेकार्थत्वादथेति यद्यर्थे इतीति तद
र्थे च बोध्यं । अस्यामपि वैतालीयप्राच्यवृत्त्यादिभेदैस्त्रिधा । अत्र विषमयोर्वैतालीयवद्द्वौ । समयोश्चत्वारः ।
[ऽ।ऽ।ऽ १ ।।ऽ।ऽ २ ऽ।।ऽ।।। ३ ।।ऽ।।। ४] इति ॥ १७ यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकं ॥१८ पूर्वयोरुदीच्यवृ
त्तिप्राच्यवृत्त्योरोजयुग्माभ्यां पादाभ्यां क्रमात् तित्वधारूपसमौ स्यातां तदा प्रवृत्तकं भवतीत्यन्वयः । विषमपादयोर्द्विती
यो गुरुः समपादयोस्तृतीयो गुरुः । शेषं यथा प्राप्तमिति भावः । अत्र विषमयोर्द्वौ [।ऽ।ऽ १ ।ऽ।।। २] समयोः प्राग्वच्चत्वारः ।
इदमपि वैतालीयप्रवृत्तकादिभेदात् त्रिविधं ॥१८ अस्य युग्मरचिता परांतिका ॥१९ अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मरचिता स
मौ द्विन्ससर्वपादा । चतुर्ष्वपि पादेषु तृतीयो गुरुः शेषं यथा प्राप्तमिति भावः । इयं वैतालीयपरांतिकादिभेदात् त्रिधा । अत्र
प्रवृत्तकसमौ द्विव चतुर्ष्वपि पादेषु प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः ॥१९ अयुग्मवा चारुहासिनी ॥२० इमरुकमतोऽस्या
येनात्राप्यस्येत्यन्वेति । तेनास्य प्रवृत्तकस्यायुग्मवा विषमाविव सर्वपादघटिता । असावपि वैतालीयचारु १३

हासिन्यादिभेदात् त्रिविधा । यत्तु कश्चित् पूर्वस्योक्तो वैतालीयादेरिति व्याख्याय परांतिकायां वैतालीयादिपूर्वकत्वेन चषट्प्र
त्ये हानाहतत्त्वं विरुद्धं । अत्र प्रवृत्तकविषमाविव चतुर्ष्वपि पादेषु द्वौ द्वौ विकल्पौ ॥२० ॥इति श्रीवृत्तरत्नाकर
विवृतौ वैतालीयप्रकरणं । ॥इदानीमष्टाक्षरनियमितपादतयाऽनुष्टुब्नियमो निरूपणावसरे वक्तुमिष्टस्यापि व
क्रस्याष्टानामक्षराणामानुष्टुभत्वं वर्णानामपि वनियमेन लगुरुलघुरूपलाभमात्राहत्त्वसाम्येन तन्निरूपणाव
सरे एवं वक्रप्रकरणमाह ॥ वक्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातं ॥२१ यदा द्याद्वर्णादनंतरं परतौ न
सौ न गणौ सगणो न स्यातां किंतु मगणरिवरणान्यतमो गणोऽपि यथेष्टं स्यात् अब्धेश्चतुर्थादक्षरादनंतरम
ग्रे यो यगणः स्यात् तदा वक्रं ख्यातं प्रोक्तं । तच्चस्त्वक्रमनुष्टुभि लक्षणे स्यात् एतेनाष्टाक्षरपादत्वा नियं
मः । तेन च यगणो धुवं मितिपि गुरु लघु वा यथेष्टं अष्टममक्षरं तत्कं भवति । आद्याक्षरं तु गुरु लघु वा कार्यं वि
शेषाश्रुतेः । एतच्चाविशेषाच्चतुर्ष्वपि पादेषु बोध्यं । अत्र चाद्यात् द्विपर्यायगणपरत्वे पंचदशाक्षरपादस्य योगेन लघुत्वे
ण [illegible] तेइति प्रति [illegible] निप्रयोगात् अस्यानुष्टुभि ख्यातत्वेनानुष्टुभोऽष्टाक्षरपादघटितत्वबाधात प्रयोगाच्च वर्णविरत्वे मेवा
वक्रोयं । अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु आद्यागणस्थाने द्वौ विकल्पौ [।ऽ २] द्वितीये षड्गणरूपाः षट् तृतीयस्थाने यगणरूप एकः
चतुर्थे प्रथमवत् द्वौ इति । अत्र द्वितीयचतुर्थयोरपादयोराद्याद्धं रेफोपि न कुत्रचिदस्तूपदेशादितिवृत्तिः । तेन प्रथमे
द्वितीयस्थाने पंचविकल्पाः ॥२२ अस्यैव वक्रस्य भेदानाह । युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्रं प्रकीर्तितं । युजोः समपाद
योः अब्धिरर्थ चतुरक्षरादनंतरं जगणो [illegible] तेन पथ्यानाम वक्रं प्रकीर्तितं । अथ यत्र स्याप

वादः। शेषं पूर्ववदिति सर्वत्रोह्यं। विकल्पाः प्राग्वत्॥ ॥ ऋजुयोग्यजैनवारिधेस्तदेव विपरीतादि। ॥ युजयोः विषमपादयोः तदेव प
थ्यावक्त्रं विपरीतादि विपरीतपथ्यानामकं वक्त्रं स्यादिति ३॥ ॥ चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः॥ ॥ नकारो नग
णः॥ ॥ अस्मात् सप्तमो युग्मेऽयुग्मे विपुलोमता। यस्मात् वक्त्रजातेः युग्मे द्वितीये तु ये चपादे॥ अत्र सर्वत्र वक्त्रीतेना
मावधेयं। ननु प्रागुक्तपथ्यायुग्मविपुलयोः सप्तमस्य लघुत्वेनाविशेषाच्छीकरस्तिचेत् पूर्वत्र केवलजगणीयत्वेना
त्र नगणसगणजगणेन गणान्यतमीयत्वेन द्वयोर्भेद इत्याकलय्यानुवैवमपि जगणस्य चतुर्णामेतः पातित्वेन तदीयलघुसंभ
वेतादवस्थमेवेति नाची। उपधेयपीकरे प्प्रुपाधेरयीकार इति न्यायेनाशीकयति। वस्तुतस्तु नगणीयलघुपदे पि तावि
कल्पएवेत्यलं। अत्र समपादयोस्तृतीयस्थानेन भजतगणरूपाश्चत्वारो विकल्पाः। शेषस्थानेतु विषमयोश्च वक्त्र
वत्॥ ॥ सैतवस्याखिलेष्वपि॥ ॥ सैतवस्यावार्यसम्तयुग्मायुग्मपादयोः सप्तमेलघौ विपुलास्यादित्यर्थः। अत्र च
तुर्ष्वपि पादेषु तृतीयस्थानेन भजतगणरूपाश्चत्वारः शेषं पूर्ववत्॥ ॥ सैना ख्रितो भाद्विपुला॥ ॥ सेन भगणेन
नशब्दात् रतो विपुलोऽन विपुलानामकं वक्त्रं स्यादर्थः॥ अत्र विशेषो वृत्तावुक्तः यथा भविपुलादिषु भगणादि
विषमपाद विषये वा तत्रापि एकस्मिन् प्रथमे एव तृतीयए वा पादे भगणादिर्द्वयोर्वेति तद्विपुलादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं
समपादयोस्तु सप्तमस्य लघुत्वमात्रमिति। केचित्तु चतुर्ष्वपि पादेषु भादिसत्वेन भविपुलाद्या इत्याहुः। तन्मते
१८ यत्र वृत्तरत्नाकरी ता गणस्य लैतत्ता या मन्योन्यसंसर्गे ण द्भूतानि चपलादि वक्त्रपथ्यावक्त्रं विपुलादि वपथ्यावक्त्रा २३

व ३

दिभेदानामुदाहरणं। यथा। कुसुमेनेव कवचं कि मामुक्त्वा मिदं त्वया। तपस्विनो दिवसते केवलाजिनवल्कले इ सत्र विषमयोः पादयो
श्चपलत्वा समयोस्तु पथ्यात्वात् चपलापूर्वकपथ्यावक्त्रं वै एवं भविपुलापूर्वकपथ्यावक्त्रोद्युदाहरणेषु प्रां इत्तिमते यत्र कश्चिद्
करीसा गणस्तत्र वत्रानुष्टुब्भेवन वक्त्रं मित्यस्ति दिक्। अत्रापि विकल्पास्तु वक्त्रवत्॥ ॥ इच्छन्त्यारश्च तथा तु। ६
यथा तु योतरसेन भविपुलातथा तुर्ये सरर गणो नो नारविपुलेत्यर्थः॥ ॥ नोऽनुष्टुब्भेन्नविपुला॥ नो नगणः॥ ॥
तो स्त्रीस्त्सूर्वान्या भवेत् तकारपूर्वान्या विपुलातविपुलेत्यर्थः। एवमविपुला शविपुलोऽस्तीति हलायुधः॥ भवि
पुलापि स्यात् स विपुलातु न स्यादित्यपि कश्चित् संकीर्णचक्रभेदाश्च भवंति। यथा। कचित्काले प्रसरता कच
दापत्निनिघ्नता शुनेव सारंगकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलं इत्यादयः। इच्छं भविपुला भेदाः कोटिशः काव्ये
षु दृश्यंते। सर्वासां विपुलानां तु योविति आद्यगणो गुरुः स्यादित्युपदेशः॥ ॥ ७॥ इति वृत्तरत्नाकरविवृतौ व
क्त्रप्रकरणं॥ ॥ मात्रासमकानि विवक्षुः पिंगलेन पादाकुलकमिति गीत्यार्थे परनाम्ना लक्षितामपि जातिं द्वि
कगुणितवसुलघुरित्यस्य मात्रासमके चत्रु वृत्तिसिध्यर्थमाह नो लुक्तयति। द्विकगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति
यदि द्वावेव द्विकौ। स्यादिति द्विकः। ताभ्यां गुणिता वसुलघवोऽष्टौ मात्रा यस्या मितीदृशी स्यात्तदाऽचलधृतिना
म्नी जातिः स्यादित्यन्वयः। षोडशलकारघटितास्त्रिलपादेत्यर्थः। यद्यपि उक्तभिर्गुरुभिर्घटिता द्विलपा
दजातावपितल्या यालसी भवति तथापि सूत्रकृता गौताद्विवसिवो मात्रासमकं ग्रन्थवस्रप्रतोलरस्तनुवृत्त

त गानेगीत्यार्याजस्त्वत्र पुनर्ग्रहणेन षित्रिकनिष्टले केवलं षोडशलकाराः कार्या इति मितम्॥ अन्यत्र तच्चित
रहिते च वर्णानि पाठांतरमप्यस्ति॥ स्वसै विद्वन्गुरौ येन स वं लघुनि द्वौ सिजीत्यायां शेषो रचारणार्थम
वाद्यलघूत्तिरित्युक्तौ॥ मात्रासमकमाह॥ मात्रासमकं नवमोल्गीर्तं॥ नवमो लः लघुर् अन्यानाश्रित
इत्याद्यत्रयोज्यौ॥ गुरुरेते यस्यतत्॥ षोडशी मात्राः पंचरशीमिश्राः कार्ये त्यर्थः॥ इत्थं विशेषवद्धतान्या
स्तु मात्रा गुरु लघुरूपाय थेष्टु कार्याश्चायं सर्वा अपि सैभूय षोडशस्युरेतच्च प्रतिपादितं तथा द्व्युत्क्रम
प्रवृत्तौ सर्वेषु मात्रासमेषु समकलापराश्रितान् कार्येत्याम्नायः॥ तेनात्र प्रथमस्थाने चत्वारो विकल्पाः य
था [ऽऽ॥।ऽ।ऽऽ॥३॥॥४] द्वितीयेन ध्यगुरु सर्वं लघौ विश्लोकापादकलाद्यत्राप्रसरेण त्रय [ऽऽ॥।ऽ।ऽऽ॥३]।
तृतीयस्थाने मध्यगुरु सर्वलघौ वनवासिकापादकलाद्यत्राप्रसरतौ [॥ऽ४] तुर्ये द्वौ [ऽऽ॥।ऽऽ] जोन्त्य
वर्णौ बुधे विश्लोकः॥ अंबुधेस्तु अष्टमात्रातो नंतरमग्रे जो जगणः॥ अपशद्वा वार्थः॥ लौन गणा लघु चतुर्लघुर
रित्यर्थः॥ शेषप्राग्वत्॥ विश्लोकस्तन्नामकं मात्रासमकेरुद्वैः सर्वत्र बोध्यं॥ आद्यस्थाने प्राग्वच्चत्वारः॥
द्वितीयेमध्यवत्गुसर्वलघूनां चित्राक्षरैण स्पष्टत्वात् द्वौ [ऽ।।।।।३] तृतीये पितत एव द्वौ [ऽऽ।।।।२]
तुर्ये प्राग्वत् द्वौ इति॥ तद्युग्म गल्वावानवासिका स्यात्॥ तस्यां बुधेयुगष्टमात्रातो नंतरं परतः॥ ॥१५॥

पे४

जोन्त्याव चेत्यनुषंगः॥ अत्राद्यो द्वितीये च मात्रासमकवत् त्रयश्च तृतीये पूर्व द्वितीयस्थानवत् चतुर्थे पूर्ववत् द्वौ॥
वाणाष्टनवस्तु यदि लश्चित्रा॥ वाणाः पंच तेन पंचमाष्टमनवममात्रास्थानेषु इत्यर्थः॥ लो गुरुलघुः॥ अत्राद्ये प्राग्व
च्चत्वारः॥ द्वितीये विश्लोकवत् द्वौ तृतीये त्रयः [॥ऽ।ऽऽ।ऽ।।।।३] चतुर्थे प्राग्वत् द्वौ इति॥ उपचित्रा नवमे परयुक्ते॥ नवमे
लघौ परेण दशमेन लघुना क्षेयुक्ते सति॥ अत्र तृतीये द्वौ [ऽऽ।ऽ।।२] शेषेषु मात्रासमकवत्॥ यक्व कश्चिद् दृष्टान्यायग
लावुपचित्रेति पाठं प्रकल्प्य व्याचख्यौ तस्य च तद्वृत्तविरोधादुपेक्ष्यैः॥ एवमुक्त्वा नो यथाक्रं पंचविंशकरे प्येके मे
वद्वृत्तं स्यादित्याह॥ यद्तीत कृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादि पादैः कलितं॥ अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथि
तं जगत्सु पादाकुलकं॥ पूर्वकृतानेक लक्षणयुक्तैर्मात्रासमादीनां पंचानां पादैर्यथा कथंचिद्ग्रथितं तत्पादाकुलकं
छंदेपि नियते काष्ट लक्षणहीनं षोडशमात्रायुक्तं च छंदः पादाकुलकं नाम्नेत्यर्थः॥ अत्राद्यः पाद आद्य द्वितीय
तुर्याणां द्वितीयो द्वितीय पंचमयोस्तृतीय आद्य तृतीययोश्चतुर्थो द्वितीय पंचमयोश्च जभिः रचितः॥ इदं प्रतिपादमनेकसंक
र उदाहरणं॥ एवं पंचानां मिथः संकरेऽनेके भेदाः॥ द्वयोर्द्वयोः संकरे च तारि द्वत्रिंशत भेदाः॥ तत्राद्ये प्रकारः॥ आद्य द्वितीययो
राद्य तृतीययोराद्य चतुर्थयोराद्य पंचमयोर्द्वितीय तृतीययोर्द्वितीय चतुर्थयोर्द्वितीय पंचमयोस्तृतीय चतुर्थयोर्द्वितीय पंचमयो
स्तुर्य पंचमयोश्च संकरे भेदे के आद्य द्वित्रिचतुःस्थाने मिश्रितेषु योगतो द्वयोः॥ यमाश्री धीत के षट्त्रस्युरिलेवं मनवो
भेदा इति न्याये चतुर्दशेति॥ त्रयाणां संकरे षट्षष्टि शतत्रयं भेदास्तत्राद्ये विभागः॥ आद्य द्विकयुक्तयोर्द्विती
यतृतीययोर्द्वितीय चतुर्थयोर्द्वितीय पंचमयोस्तृतीय चतुर्थयोस्तृतीय पंचमयोस्तुर्य पंचमयोश्च द्वितीय द्विक

द्व राद्यपंचमयोर्द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयपंचमयोस्तृतीयपंचमयोश्च पंचमद्विकयुक्तयोराद्यद्वितीययोराद्यतृतीययोः चतुर्थयो

युक्तयोराद्यतृतीययोराद्यतुर्ययोराद्यपंचमयोस्तृतीयतुर्ययोस्तृतीयपंचमयोस्तुर्यपंचमयोश्च तृतीयद्विकयुक्तयोराद्यद्विती

ययोराद्यतुर्ययोराद्यपंचमयोर्द्वितीयतुर्ययोर्द्वितीयपंचमयोस्तुर्यपंचमयोश्च तुर्यद्विकयुक्तयोराद्यद्वितीययोराद्यतृती ययो

तृतीययोर्द्वितीयतुर्ययोस्तृतीयतुर्ययोश्च प्रत्येकं संकरे षाड्दशधा षड्भेदिति। तत्राथ संग्रहः। आदौ मध्ये वसाने याद्यतयोरा

दिमध्ययोः मध्यांतयोश्च युग्मसाद्धि बिन्यायात् द्वयोरपि भेदाः स्युः षड्दशैवं च त्रिंशधा संकृतिर्भवेत्। पंचान्तमयुग्मस्पताद

शोश्च द्वयोरपि। आवापोद्वापकरणादि [illegible] स्वात्सयोभिदाइति। चतुर्णां संकरे च नवतिः। यथा। आद्यद्वितीयतृतीयतुर्ययोरा

द्यतृतीयतुर्यपंचमयोराद्यद्वितीयतुर्यपंचमयोर्द्वितीयतृतीयतुर्यपंचमयोश्च संकरे प्रत्येकं चतुर्विंशतिरिति। अत्रापि संग्रहः

योगे चतुर्णां प्रत्येकं मुखपत्नेषु [illegible] रीतिः। शेषाणां नामसवेदि बिन्यायाच्चतुर्विंशद्विदाहति। तथेवावापतो नष्टोद्वापाच्च संकर

तो भवेत्। चतुर्विंशं ततो भेदा गुहवक्त्राः कथं ख्ययेति। अत्रीतेयमकेशति … प्रदाय। ।। इति श्रीहर नाकर … तीमात्रासमकप्र

करणं।। ।। अथ प्रकीर्णकानि विवक्षुः शिखाखंजयोर्विषमपादयोरेकोनत्रिंशद्वर्णनियमेन समपादयोरेकत्रिंशद्वर्णनियमे

नार्धसमवृत्ताधिकारे पिंगलेन निरूपितत्वेऽपि तत्र निरूपणं षड्विंशत्यक्षराधिकपादत्वेन तद्दूर्ध्वं च दृष्ट्या। दीतिसो

क्तिवैरूध्यमाशंक्य विषमयोस्त्रिंशन्मात्रा नियमेन समयोर्द्वात्रिंशन्मात्रा नियमेन मात्रावृत्तत्वाद्वैजातिप्रकरणो

ल्लिखितत्वादत्रैव तल्लक्षयिष्यन्नादौ शिखां लक्षयति।। पद्यार्द्धेना शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलम

परमिदमखिलं। सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितं ललितपदनिचितमिव भवति शिखा।। ।।शिखा नियतास्त्रिये

१६ भौते शिखिनो द्विजा … पुन … विंदुरैः … लघुरी। यथा। शिखिनो … प्राहनीयाद्य पाद्वि द

[illegible]। नेत्रत्रित्वसंज्ञा। तैर्गुणितैर्दशलघुभिरचितं शकलयुगलकं शकलयोः खण्डयोः समविषमख

ण्डयोः युगलं एवं च पादचतुष्टयमित्युक्तं भवति। तिस्रोर्थः। तत्रापीदं प्रथमतृतीयपादरूपं विषमखंडद्वयं। सर्वनाम्नोऽधीत्यपरा

मर्षकत्वात्। अपगतलघुयुगलं। अपरं द्वितीयतुर्यपादरूपं समखंडद्वयं अखिलं अनपगतलघुयुगलं इत्यर्थः। शक

लयुगलकमपि पादचतुष्टयमपि सगुरु अवसाने अधिकैकगुरुयुक्तं। प्रथमतृतीयपादयोरष्टाविंशतिर्लघवो द्वितीयतु

र्यपादयोस्त्रिंशल्लघवः पादचतुष्टयांते प्येकैको गुरुः कार्य इति भावः। तदुक्तं सूत्रकृता। शिखैकान्नत्रिंशदेकत्रिंश

द्वे गुरु इति। तृतीयतुर्यपादयोरप्युदाहरणे क्रमात्प्रथमद्वितीयपादौ बोध्यौ। अत्र … नमले पादचतु

ष्टये इति वक्ष्यमाणकालद्विवसुक्तिः। खञ्जामपि लक्षयति पद्यार्द्धेन। विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपद

विततिविरचितगुणनिचया। श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जाशिरउपगतवति सति निभवति खञ्जा। ।।अपिरे

नि वार्थः। तेनेयमेव शिखा विनिमयविहितेन शकलयुगलेन कलिता रचिता चा योपदविततिस्तया विरचितो गुणानां प्रसादा

दीनां निचयो यस्यां साचेति विग्रहः। यद्वोक्तस्थानरचितयता श्रुतिसुखकृज्जयति। जिज्ञ कारेऽशिशितकारोपसि

जं उपगतवति सति खंजाख्यादिलक्षयः। खञ्जानाम्नी स्यादित्यर्थः। प्रथमतृतीयपादयोस्त्रिंशल्लघवो द्वितीय

तुर्यपादयोरष्टाविंशतिर्लघवोंते एकैको गुरुश्चेति भावः। खंजोत्येकगुरुकायाजातौ व्यक्तमेयं भवतादवाचोयुक्ति

रिथं। पादचतुष्टयेपीदमेव लक्ष्यं पूर्ववज्ज्ञेयं। युगलेत्यनंतरं लघुललितेति कुत्रचित्पाठः। एवं पादरच

६८

नाघटित इति जातीकर्म्मकार्इरच नाघटित जाती आह। अष्टावष्टौ गणा यस्या स्यात् यस्याः [illegible] डोहा। दलमपर
मपि वस्तु तु तातेन ललित न निबद्धं लघुकविरचितपद्यं वितति भवति॥ ॥ अर्द्धे प्रथमे स्व[illegible]ध्याहारः। घाम्पस्ताधि
गुणितताः। अपि यस्मात् अर्याः। पूर्वार्द्धे केवल षोडशगुरुकं उत्तरार्द्धे च केवलं द्वात्रिंशल्लघुकं का यमितीत्यर्थः। भावः। कवी
त्यादि यथोक्तस्थानयोनिसूचनार्थं। पिंगलेन सोम्पशिखवती यमेवार्द्धव्यत्यये ज्योतिः शिखवति चौ[illegible]। त्रिगुणनवलघुरवसि
ति गुरुरिति द्वलयुगलततनुरतिदचिरा। ॥ यायातिः पूर्वार्द्धे त्रिलगुणनवलघुः। शिखिगुणितदशलघुरचितमप
गतलघुदति योगे विभजल्पकलुत्यानुवर्तनीयं। तेन यस्याः उत्तरार्द्धे शिखिगुणितदशलघुरचिते अपगतलघु च स्यात्
साचावसितौ पूर्वोत्तरार्द्धे तेगुरू यस्यास्तथा। इति शब्दस्तु द्वाधोय्य यानाम ने काथैलात। तेन [illegible] अतिरुचिरा नाम जाति
स्यात्। द्वलयुगलततनुरितिपादस्य चामा विरहार्थं जितः। पूर्वार्द्धे सप्तविंशतिर्लघवः उत्तरार्द्धे एकोनत्रिंशल्लघवः पद्धतिगुरु
रितिभावः। पिंगलेनेयं चूलिकेत्युक्ता। यथा चूलिकार्द्धमेको नत्रिंशदन्ते गिति। गाहते तु अन्या अपि जातयो लक्षिता स्ताः अपि
लघुत्वबुद्धीनां नोपयोगमायतो निरूप्यते। तत्र तावद्दोहा। यस्याः प्रथमतृतीययोः प्रथमः षट्कलो गणः ततश्चतुष्कलस्ततस्त्रि पाद
कलः [illegible] त्रयोदशमात्राः। द्वितीयतुर्ययोः षट्कलचतुष्कलौ गणौ॥ त्रिकस्थाने एकलघुरेव रेवेत्येकादशमात्रास्तत्र [illegible] षट्
चत्वारिंशन्मात्राभिर्दोहा छंदः। तत्र द्वाविंशतिर्गुरवः चत्वारश्च लघवो यत्र तत्र भ्रमरकं ततः एकगुरुपर्यन्तं एकैकगुरुह्रासे
लघुद्वयवृद्ध्या त्रयोविंशतिनामानि। यथा भ्रमरः १ भ्रामरः २ शरभः ३ श्येनः ४ मंडूकः ५ मर्कटः ६ करभः ७ नरः ८
पयो मरालः ९ मदकलः १० पयोधरः ११ चलः १२ वानरः १३ त्रिकलः १४ कच्छपः १५ मत्स्यः १६ शार्दूलः १७ अहिवरः १८

व्याघ्रः १९ बिडालः २० उन्दुरः २१ सर्पः २२ इति। अत्र सर्पे षट्चत्वारिंशल्लघव एव। अत्रापि त्रयोदश [illegible] लघुका
विप्रा ततो द्वाविंशल्लघुका क्षत्रिया द्वात्रिंशल्लघुका वैश्या। इतरा शूद्रेति। तथा। यस्याः प्रति
द प्रथमे तृतीये वा स्थाने जगणः स्यात् [illegible] इति दिक्। इति दोहाप्रकरणं। अथ रसिका। प्रथमे चतुष्कलौ द्वौ ग
णौ ततस्त्रिकल एकः एवमेकादशमात्रारचितपादषट्कयुतो रसिका। तत्रापि सर्वे लघवो भवन्ति हंसिनी। १
अष्टौ च [illegible] चतुर्गुरुका च हंसी २। [illegible] अष्टाष्टलघुह्रासे नामान्तराणि यथा।
ल ५० गु ८ रेखा ४२ गु १२ तालंकिनी ४ ल ३४ गु १६ गंभीरा ५ ल २६ गु २० काली ६ ल १८ गु २४
कला ७ ल १० गु २८ रुद्राणी ८। इति रसिकाप्रकरणं। अथ रोला। प्रतिपादं चतुर्विंशतिमात्रायुक्ता रोला
पादे [illegible] मात्राः [illegible]। यत्र प्रतिपादमेकादशगुरवो द्वौ लघू सा कुन्दः नामा रो
ला। तत एकैकगुरुह्रासे लघुद्वयवृद्धौ करतलाधरमेघतालंककालरुद्रकोकिलकमलेंदुशंभुचामरग
णेश्वर [illegible] इति दिक्। इति रोलाप्रकरणं। यत्र प्रथमे पादे समदशवर्णाः द्वितीये [illegible] श
त्रास्त्वनियमः। उत्तरा [illegible] पिता [illegible]। [illegible]
[illegible] मात्रा [illegible] मात्रा। [illegible]
[illegible]। इति दिक्। यत्र चतुष्कला: सप्तगणा गुरुश्चान्ते त्रिंशन्मात्राः प्रथमे [illegible] शन्मात्राः
[illegible] चतुर्भिः पादैरेकः पादस्ता [illegible] चतुर्भिः पादैश्चतुःशतानि शीतिश्च मात्रास्युः [illegible]

२१५

छंदः । यत्र चतुर्मात्राः सप्त गणास्त्रयो लघवश्चेत्येकत्रिंशन्मात्रात्मक आद्यः पादः एवं द्वितीयोपि । तत्रादौ दशमा
त्रासु यतिः ततोष्टसु । ततस्त्रयोदशसु । इत्थं द्वाषष्टिमात्रिकापादद्वययुक्ता घत्ता । यद्यत्र चेत् एकादशसु स
प्तसु त्रयोदशसु यतिमती तदा नंदा नाम्नी स्यादिति दिक् । यत्र काव्यनाम्नः छंदसः पादचतुष्टयेन उल्लाल ष२
नाम्नः पादद्वयेन च बद्धं स्यात् । प्रथमे द्वे मात्रे ततः पंच चतुष्कलास्ततो द्वे मात्रे इति चतुर्विंशतिमात्राभिरेकः
काव्यपादः । एवं षण्णवतिमात्राभिश्चत्वारश्चरणाः । तत्रैकादशसु त्रयोदशसु च यतिः । उल्लालस्य पादे अष्टाविंशति
मात्राः । त्रयश्चतुष्कला आदौ त्रिकलः षट्कलस्ततश्चतुष्कलोथ त्रिकल उल्लाले लक्षणीसदेत्युक्तेः । एवं षट्
पंचाशन्मात्राभिः पंचमषष्ठपादौ । एवं द्विपंचाशदधिकशतमात्रात्मकं षट्पदं छंदः । यद्यत्र काव्यं छंदः स्यात्तत्रै
णनिबध्यते तत्पादावंते च षट्कलो मध्ये त्रयश्चतुष्कलास्तृतीयो जो न्लो वेति विधा । षट्पदे तु द्वैविध्यम् । तत्र
द्वे एकादशमात्राविराम एवं तात्पर्यं । काव्यभेदाः पंचचत्वारिंशत् तत्र यत्र पंचचत्वारिंशल्लघवो न लेकोपि गुरुः । स शक्रः । तत एकैकगुरुप्रक्षेपेण लघुद्वयह्रासेन शंभ्वादयो भेदाः स्युः । तथा च चतुश्चत्वारिंशद्गु गौ
रवे सौ लघवः प्रतिपादं एकादशगुरुप्रक्षेपेण समुदिते चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः । प्रतिपादं द्वादशगुरुके १८
१८ तु भेदो नास्ति लक्षणविरोधात् एवं भेदाः । तत्र शक्रः १ शंभुः २ सूरः ३ गंडः ४ स्कंधः ५ विजयः ६ दर्पः ७
ताटंकः ८ समरः ९ सिंहः १० शीर्षं ११ उत्तेजाः १२ प्रतिपक्षः १३ परिधर्मः १४ मरालः १५ मृगेंद्रः १६

मकर ४१ मृग ४२ सिद्धि ४३ बुद्धि ४४ करतल ४५ कमलाकर ४६ धवल ४७ मलय ४८ ध्रुव ४९ कनक ५० कृष्ण ५१
किशलय ५२ रंजन ५३ मेधाकर ५४ ग्रीष्म ५५ गरुड ५६ शशी ५७ सूर्य ५८ शल्य ५९ नव ६० रंग ६१ मनोहर ६२ गगन ६२
रत्न ६३ हीर ६४ भ्रमर ६५ शेखर ६६ कुसुमाकर ६७ दीप्त ६८ शंख ६९ वसु ७० शब्द ७१ इति । यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु चत्वार
श्चतुष्कलास्ततस्त्रीतिनो गणास्ततश्चतुःषष्टिमात्रात्मकं पंजरिका छंदः । यत्र प्रतिपादं षोडश मात्रास्ते च मात्राद्वयं लघु
द्वयात्मकं तत्तु रीतो लघुद्वयोसौ । अत्र जगणो नैवानेयः । यत्रानियतगुरुलघुक्रमाः षोडशमात्राः प्रतिपादं स्युस्ततश्चतुःषष्टि
मात्रात्मकं पादाकुलकं । यत्राद्यतृतीयपंचमपादाः पंचदशमात्राः द्वितीयो द्वादशमात्रः तुर्य एकादशमात्रः षष्ठश्च षष्टिमा
त्रास्तु ततः अष्टषष्टिमात्रात्मकं सप्तदशमहावृत्तं षट्पदं पाद रङ्गा छंदः । तत्र विषमः पादेषु पादौ त्रिकलस्ततस्त्रयश्च
तुष्कलास्तत्रापि प्रथमे तेन चतुर्लघवः । तृतीयपंचमयोरंते भगणः । द्वितीयस्य सर्वलघवस्तास्त्रयश्चतुष्कलाः तुर्ये द्वौ चतुष्क
लौ त्रयो लघवः । अस्यैवाख्यांतरं राजसेनेति । एवाभवत्ति धाय यस्याः प्रथमतृतीयपंचमपादेषु त्रयोदशमात्राः द्वितीयतुर्य
योरेकादशसैकषष्टिमात्रात्मकाकरभी । अत्र सप्तस्वपि द्विहा रूपः पद्यः पादः स्यादेवेति ध्येयं । १ । यस्याः प्रथमतृतीय
पंचमपादेषु चतुर्दशमात्राः द्वितीयतुर्ययोरेकादशसा चतुःषष्टिमात्रात्मकानंदा । २ यस्या विषमेषु पादेषु एकोनविंशतिः षु
समयोरेकादशसैकोनाशीतिमात्रात्मका मोहिनी । ३ यस्या विषमेषु पंचदश समयोरेकादश सा सप्तषष्टिमात्रात्मका चारुसेना ४
यस्या विषमेषु षोडश समयोर्द्वादश सैकोनसप्ततिमात्रात्मका भद्रा ५ यस्या विषमेषु पंचदश द्वितीये द्वादश । तुर्ये एका
दश सा षष्टिमात्रात्मका राजसेना ६ यस्या विषमेषु षोडश समयोर्द्वादश एकादश वा सा तालंकी ७ इति । यत्रादौ द्विगुरुस्ततश्चतुर्लघु
स्ततश्चाद्विगुरुस्ततएते एवं पुनरेवं प्रतिपादं द्वात्रिंशन्मात्राः स्युः । ज्ञयते प्राधान्यं । तेन नत्रिभं ।७। सकरुत्रात्रकुत्रापि
नो

पादे जगणो नान्य इति। यत्र समस्तमष्टचत्वारिंशन्मात्रात्मके दोहार्द्धे पूर्णा छं। समस्तं भवति मात्राकं काव्यं छंद। यत्र
राई सा चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमात्रका षट्पदा कुंडलिका। यत्र प्रतिपादं पंचविंशतिमात्राभिर्विंशा [illegible] तद्गनौ
तत्रादौ चतुष्कल एक ततो नेयथाक्रमं गणाः स्युः। यत्र निरंतरं लघवो गुरव एव न स्युरिति। यत्रादौ षट्कलस्ततश्चत्वार
श्चतुष्कलास्ततः षट्कल इत्येवं विंशतिर्मात्रात्मिका द्विपदी छंदः। यत्र न व सर्वलघवो तेर गणाः त [illegible] जा छंदः। यत्र सर्वलघव
षट्पंते गणाः [illegible] पंचविंशतिमात्राके प्रथमदले द्वितीयदले च सर्वलघवः स्युस्ततो जगणश्चेति द्वात्रिंशन्मात्रास्ता द्वि
रगाईदं यत्राद्ये नवचतुष्कलास्ततो रगणस्ततो द्विगुरू इति षट्चत्वारिंशन्मात्रा। द्वितीयार्द्धे [illegible] मत्र विंश
तिमात्राकं ततः सप्ततिमात्रात्मके मालाछंदः। यत्राष्टचत्वारिंशन्मात्राके दोहायाश्चार्द्धे द्वयोति लघुगुरू लघु द्वयं इत्येवं रू
पः पंचकलस्तद् दृष्टे पंचाशन्मात्राके चुलिकाछंदः। यत्र दोहाया द्वितीयः पादः प्रथमः प्रथमो द्वितीयः तृतीयस्तृतीयस्तु
रीयस्तुरीयस्तु सोरठा छंदः। यत्र सर्वलघव एव न स्तो [illegible] यस्ततो गुरू इति चतुर्दशमात्रास्ता माकलि छं।
यत्रादौ चतुष्कलस्ततो जगणस्तन्मधार छंदः। यत्र सर्वपादे एकादशमात्रा लेखा अं ते त गणयुतास्ततश्चत्वारिंश
न्मात्राकं माभीर छंदः। यत्र प्रतिपादं द्वात्रिंशन्मात्रास्तत्र दंडकलं तत्र केवलं गुरवो लघवो वा न कार्याः। यत्रादौ चतुष्क
लस्ततो पंचकलस्ततो लघुरिति चतुर्ष्वपि पादेषु दीपके। यत्र चत्वारः सर्वलघवः यगणो वा प्रतिपादं पादांते तु स
गणएव तत्सिं [illegible] विलोकि छंद। यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु त्रयः षट्कलास्ततो लघुर्गुरुश्चैक कस्तत्संयोगमि छंदः। यत्र पादे चतु १२
तुष्के ऽष्टौ च चतुष्कला नतु वर्णैर्लघुनि पदः किंतु द्वात्रिंशन्मात्रा नियमस्तल्लीलावती छंदः। यत्र पादे षोडश
पंचकलस्ततः षट्कलस्ततस्त्रयः पंचकलास्ततः एको गुरुरेवमष्टाविंशतिमात्रास्तद्वृत्ता छंदः। यत्र चतुर्षु
पादेषु षोडश [illegible] गुरवस्तु मिरष्ट [illegible] यतिरंते गुरुश्चैवं द्वात्रिंशन्मात्रास्तित्रिभंगी छंदः। अत्र जगणो न कार्यः।

विने तर्थः॥

यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु उपांते शमिरष्टभिश्चतुर्दशभिश्च यतिः पादे२ द्विगुरू श्चैवं द्वात्रिंशन्मात्रास्तद्दुर्मिला छंदः।
यत्र चतुःपादेषु त्रयः षट्कलास्ततो रगणस्ततो गुरुरेवं त्रयोविंशतिमात्रास्तं हीरकं छंदः। यत्र चतुर्षु पादेषु सप्त
चतुष्कलास्ततः सगणः दशाष्टपंचनवभिर्यतिश्चैवं द्वात्रिंशन्मात्रास्तज्जनहरणं छंदः। यत्र लघुद्वयं ततो नव
चतुष्कलास्तत एको गुरुरेवं चत्वारिंशन्मात्राः प्रतिपादं यतिश्च दिग्वसुसुचनवसुभिस्तन्मदनगृहं छंदः। यत्र
चतुःपादे षोडशषट्कलस्ततः पंचचतुष्कलास्ततो [illegible] गुरु [illegible] स्ततो लघुः यतिस्तु दिक्वसु
रुद्रैस्तन्महाराष्ट्रं छंद इति दिक्॥ अथ छंदसां लक्षणं ज्ञात्वं मंतरेणापि गुरुवर्णलघुमात्रे यत्ताज्ञानोपायमाह।
वृत्तस्य लाविना वर्णैर्गाविर्णगुरुभिस्तथा। गुरवो लैर्द्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितं। वृत्तस्येति सर्वत्रान्वेति।
वृत्तस्य लालघुसंख्या वर्णैर्वर्णसंख्यातो विना वियुक्ता कार्या इति सर्वत्राध्याहीयते। ततउर्वरिता गा गुरुसंख्या स्या
त्। तथा वर्णा वर्णसंख्या गुरुभिर्गुरुसं [illegible] ख्यया विना कार्या ततउर्वरिता ला लघुसंख्या स्यात्। गुरवो गुरुसंख्या
लैर्लघुसंख्यया निसंसहभूतासती वर्णा वर्णसंख्या स्यात्। दलेरति। गुरवो लैरिमनुवर्तंते। गुरवो गुरुसं
ख्या दले द्विगुणी कृता लेहृते सति लैर्लघुसंख्यया निसंसहभूतासती [illegible] त्रा [illegible] संख्या
र्थः। इत्यमुना प्रकारेणापरीक्षणान्निश्चितं गुरूवर्णलघुमात्रेयत्ताज्ञानमिति शेषः। अपत्र लादिशब्दास्तत्त
संख्यालक्षकाज्ञेयाः। लक्ष्ये चैतदेवं पश्ये। तथाहि। अस्मिन्पद्ये त्रयोदश लघवो द्वात्रिंश [illegible] संख्यया वियु
क्ता एकोनविंशतिर्गुरवः स्युः। द्वात्रिंशद्वर्णा एकोनविंशत्या गुरुभिर्वियुक्तास्त्रयोदश लघवः। एकोनविंश
तिर्गुरवस्त्रयोदश लघवो संभूय द्वात्रिंशद्वर्णाः स्युः। एकोनविंशतिर्गुरवो द्विगुणीकृता अष्टत्रिंशत्

त्रयोदशभिर्लघुभिश्च संयुक्ते एकपंचाशन्मात्रः स्युरिति ॥ केचित्तु पाठाकुलकमिति दशभिः श्लोकैः पठंति तत्क्र मोऽपीति ग्रस्तः लक्षणलक्षणानि तिरिक्तस्य स्यास्य मध्ये निरूपणस्यान्याय्यत्वात् अत एवाध्यायांतपाठः सं धीयान्॥ अग्रिमाध्यायनिरूपणे तेषामपि देहलीदीपन्यायेनोपयोगस्य चान्यार्थश्च । सूत्रकृतापि अयमेव क्रमो विहितः । जातीनिरूपणाध्यायो द्वितीयो गुर्वनुग्रहात् । रत्नोद्दयरामस्य प्रारब्धागोचरता भगवती अस्मिन्नध्याये ग्रंथसंख्या । सपादद्वात्रिंशत्श्लोकाः अत्राक्षराणि चेति ॥ इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽभाष्यं तदुक्तादीनां समाभिधाः ॥ एकैकवर्धितवर्णा चंद्राग्निनेत्रशैलाग्निपर्वताः मनु द्वाविंशतिगिरिरसेषु वह्निरसेंदवः ॥ नेत्राग्निचंद्रचंद्राग्निदस्रेंदुदस्रा इति क्रमात् २ । स्वकीयग्रंथबाहुल्यभी तेश्चोपेक्षितान् पि भेदान् प्रसिद्धितः कांश्चित्वक्ष्येऽस्य ग्रंथदर्शनात् । अथोद्देशक्रमप्राप्तानि समवृत्ता नि लक्षयति उक्ता । अत्र उक्ताबंधे जातिरेकगुर्वक्षरपादा चेत्तदा श्रीनाम्नी स्यादित्यभ्याहरेणयोज्यं । एवमग्रेपि । एवं चयत्तु गुं श्री इति पठितं लक्षणलक्षणयोरेकेन पादेना संग्रहाद् द्वितीयोदाहरणमेतदिति तद्वि चारणीयं । अत्रेदं बोध्यं । यत्र यतिर्नोक्ता तत्र स्वपूर्वोक्तवृत्ते ज्ञेया तत्र्वाप्यनुक्तो पादांते इति । अत्युक्ता जौ स्त्री १ इदं कामइति केचित् अत्रोपेक्षितानि । लक्ष्मधु ॥ लक्ष्म हीर्गिर्लक्ष्मा ॥ मध्या ३ मो नारी \ प्रतिष्ठा मगणान्वे तदा नारी नाम्नी स्यात् । १ रो मृगी २ अत्रोपेक्षितानि । शशीयः \ तालीमः । २ प्रियो नो इंस्त्र २०
इति । २ इदं तालीति केचित् २

मगणः । ५ त्रा नारोनायाहि । तनरेंद्रमवेहि । मृगेंद्रमेवचति । नकमलमयतु २ । प्रतिष्ठा । गौ चेत्कन्या । नागादि तिपाठांतरं । इयं तीर्णेति केचित् । अत्रोपेक्षितानि । यगो श्रीडा १ धारि रलौ च २ । जासेयुता नगाणिका । ३ । सुप्रतिष्ठा ५ नौ गिति पंक्तिः १ [illegible] उपेक्षितानि । समोहनो सो । हारीतगा श्रीलंब ४ भेनहंस्त ६ स्थः । सनलान नु यमकामिति इति । गायत्री ६ त्यौ स्तन् तनुमध्या १ यौ वदसुमती । २ शशिवदनानौ रं अत्रापेक्षितानि । यवौ सोमराजी । इयं शं खनारीति केचित् । श्यामः सो तु कुलं । सम्प्रात्योस्त्रा ग्धिणी ३ इयं विमोहेति केचित् । विद्युल्लेखा मोमः ४ इयं शे षेति केचित् । तिलका सुभ्रम ५ । सुमालतिका जस्त्री । ६ द्विजगणयुत दमनकमिह ७ । उष्णिक् ७ म्रौ गः स्यान्मद लेखा । १ कुमारललिता ज्सौ ग् २ । अत्र धाम्भीः चभिश्चयतिरिति केचित् । अत्रोपेक्षितानि । मधुमदि ननगाः । स रगा हंसमाला । [illegible] । चूडामणिस्त भगाः २ । रोजौ यमानिका ४ । जलमितियवासक महर ललाहरा । पा न्म णे धुरकेहि । चि । ५ रो सा दीर्घमाणेगः ७ अनुष्टुप् ८ । मौ गिति वितिचित्रपदाः । ७ । मो मो गो गो विद्युन्माला । अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिरितिवृत्तिः २ । माणवकं भात्तलगाः ३ । मां इदं माणवकक्रीडितकं इति पिंगलः । यतिः पू र्ववत् । ३ ग्मौ गो हंसरुतमेतत् ४ । जौ समानिका गलौ च । ५ इयं मल्लिकेति केचित् । प्रमाणिका जरौ लगौ । ६ अस्य नाराचेत्यपरे इति वृत्तिः । प्रमाणैव प्रमाणिका । एवं समानिके सपि । अपि च लयोः पिंगलेन सिद्धितिसमा नीति । लोति प्रमाणीतिचगुरुलघ्वोर्लघुगुर्वोश्च क्रमेण वृत्तानि निष्पत्तिरुक्ता । अतुनेवम तैतपापिमूलोनो स्पतत्रैवपर्यवसादाचः पेशमात्रैः इदं अतो नविरोधः ८ । वितानमाभ्यां यदन्यत् ७ । आभ्यां चित्रपदाविद्युन्माला माणवकहंसरुताभ्यां समानी प्रमाणीभ्यां च यदन्यत् तद्वितानमाक्रीतितत्वात्तु स्या व्याख्येयं । अन्यथाहि

वृत्तर०९

सकृतादीनामपि पातेन विताननाम वृत्तिरिति यद्वा। एतदुपधानुरोधेन हि सकृतादीनामपि स्यंदनरथवद्भिन्नमित्य परस्य शामुरी कृत्वान परामिधानानुबंध वृत्तानामपि हि नामेति। यद्वा। आद्य अश्व श्री ताभी नामैकदेशन्यायेन विद्युन्माला चित्रपदा समानिका प्रमाणिका वृत्तान्याकारीतव्या दाकारेण संगृह्यमाणवक हि परकृतवृत्ते अकारीतत्वादकारेण संगृह्य प्रमाणिकारांताकारांता पाणिनिरित्यर्थः। इत्यष्टमेच्चेन। उपेन्द्रितानि। कुमारललिता ज्सौगौ१। जेगिजौ नसिंहलेखा २। नाराचकं नरौ लगौ ३। ननगणगगुरुत्तुंगा ४। कमलमिति न्सौ लगौ। ५ इति। इति। २ रान्नसा विहलमुखी १। अत्र त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः। १। भुजगशिशुसृता नौ मः। २। अत्र सप्तभिर्द्विभिश्च यतिः। शशिकृतेति पाठोऽपपाठः। विंशत्वृत्ता सर्वांतानि। उपेन्द्रितानि। नाडिका भवति नौ नरौ। इत्यपि के महलकिका। २। नलनलगुसरिद्धा मिधा। ३ पारतामोनस गणयुगयुगसगणेकमला ४ नरयुगरचितं च बिंबं। तामरसं नजजयुक्तं। ७ रुपामाली माधवी मालिका। ८ इति। पत्रो १०
म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिंमतं। भौ जौ चेति पणवनामकं। २। पंचभिः पंचभिर्यतिः। ३ तौरिगो मयूरसारिणी स्यात् मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयं। ४ इयं चेपकमाला तदुक्तं। पादविराजभपुरयुता कुलशोभा सेविय कर्णी स्वरवती हार इव स्तनी चंपकमाला भातितसुवर्णेति। अत्र पंचभिः पंचभिर्यतिरिति कालिदासः। ४ त्रिमत्तामसगयुक्ता ५ अत्र चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरिति हलायुधः। ५। नरजगैर्भवेन्मनोरमा। ६ ज्सौ ज्गौ गुरुणैव
२९ सुपात्रिता। ७ द्यामष्टभिश्च यतिरिति पिके। ७। उपेन्द्रितानि। ३ कामहंसीमभनगयुक्ता १। भगजैर्गुरुणा भवेद्वतिः २।

२।

ससस्सा भवति प्रतिमाग्रः। ३। वाणी विदितात नौ रगौ स्यात्। ४। सजसा गुरुर्भवति माला। ५ मत्रयगौ रुक्मवती। ६। तौ जौ भगुरु प्रोक्ता सुरवमा। ७ नजनगवो मृतगतिका। ८। इति। त्रिष्टुप्। १९ तत्रादिंद्रवज्रायदि तौ जगौ गः। १ उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ। तदुक्तं। पयोधरे हारयुगं दधाना करे मृगांके वलयं दधाना। उपेन्द्रवज्रा भुवनैकसारा विराजते भगवती। इति। अनेनैतयोरीरित लक्षणभाजो। पादयोः याउपजातयस्ताः। इत्युक्तं किल मास्त्वपि मिलिता बुधस्मरंति जातिष्विदमेव नाम। अत्र व्यहितनिरूपितयोः इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संबंधियत्र कृत्स्नं तदेतौ पादौ यासां जाती नांता उपजाता भिधानाः स्युरित्यर्थः। पाद इति द्विवचनं तु आद्य तृतीययोर्विषमत्वेन द्वितीय तुर्ययोश्च समत्वेन चतुर्णामपि द्वैविध्यात्। एवं च द्विवचन स्पाशक्त्या संभवद् कृतिकत्वे द्विवचनं च लक्षणे द्वयंयोजेन लक्षणयानेयं इति यदुक्तं तद्विचारणीयं। उपजातिभेदास्तु पादाकुलकोक्तरीत्या चतुर्दशज्ञेयाः। इंद्रवंशा तरथलिपादानामन्यजातीनामपि संकरेनामानीति दिशति। इत्युक्तमिति। इत्याह मितिसमकूरयति पानामेवामि अष्टेताः स्युरित्यस्त्वि। स्मरंतीत्यनेनैकविषयोगदर्शनानुरोधो भेतिः। समस्तप्रस्तावे पि प्रभंगा द्वप जातुपन्यासो लाघवार्थः। २। नजजलगैर्गदिता सुमुखी। अत्र पंचभिः षड्भिश्च यतिरिति संप्रदायः। दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ। ४। शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गो

२३

२८१
त्रिलोकैः ।५। तदुक्तं । तत्वाक्षरौ मंडितौ कुंडलेन शंखेन हारं नू पुरं च यु क्तौ । धत्ता युगं चा
मरं चाति भाति शालिन्येषा प्रेयसी पिंगलस्येति । लोकाः ७७ । अत्र सर्वत्राद्यादि निर्देशे
मत्तनिर्देशोयतिरित्यधाहारो बोध्यः ।५ वातो मीर्यं कथिता स्तौन गौगः ।५ म्लौ मौगः स्या
द्भ्रमरविलसितं । ७ रान्नरा विहरथोद्धता लगौ तदुक्तं । हारसंगत पयोधरा करे संख मु
द्रवलयेन संगतं । बिभ्रती कनककुंडलं मुदं कामिनीव कुरुतेरथोद्धता इति । ८ स्वा
गतेति रनभा गुरुयुग्मे तदुक्तं । हारिणी कनककुंडयुक्ता पुष्पयुक्करयुगा लयमीः । व वि
र्णिता हि पतिवक्र शतैयस्वागता हरति कस्य न चेतः । इति ।९। ८ । ननसगगुरुरचि
ता ... ता ।१० वृत्तस्य पाठः पिंगलाद्यसंमतत्वात् ननरलगुरुभिश्चचन्द्रिका ।११ श्येनि
...कार जौ रलौ गुरुर्यदा ।१२ उपस्थितमिदं ज्सौ ता गुकारौ ।१३ पंचर
सैः श्रीभतिनगौ गैः स्यात् ।१४ इयं कुड्मलदंतीमौ क्तिकमालाचेत्त्य
१५ अथोपदितानि । ज्सौ ज्सौ गुरुणा यमुपस्थिता । उपचित्रमिदं
ऽ।।ऽऽ। ।।।ऽऽ श्री रितिवृत्तेनाम ।२ २२

२१

बोर् ऽऽऽ।ऽऽऽ।।ऽऽ चतुर्भिः सगणै रित्यर्थः ५
ससमालगौ ।२। कुपुरुषजनितानतौ रौगौ ३ अपनवसिता न्यौ ज्सौ गु इति ।४। ज्रौ ज
गौ कुमेखलं गुरुश्चेत् ५। द्रैया ... सज्जगागुरुश्चरामा ।५ स्मृभर्स्नागुरुश्च भवति जगा
ग्रथितं समजौ गुरुनिधानं ।८ यभ रान्गौ विदितः ... धकः ।९ ननगैगुरुणा खलु
बंधुः ।१० त्रिनलल गुरचितमदनकः ११ मोमा मोगागश्चे स्यात् मालतीरूपमा । इति १२
जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।१। स्यादिंद्रवंशा ततजैरसंयुतैः ।२ इह तोटकमंबुधिसैः प्रथि
तं ।३ द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ ।४ इदं सुदरी लक्षे तदुक्तं । कुसुमगंधरसैरतिभूषि
ताचरलसी ... गतनूपुरभूषिता । करसुवर्णलसद्यौ लंबिता स्फुरति कस्य न चेतसि
सुंदरी । इति ।४। प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।५। अत्र सप्तभिः पंचभिश्च यतिः । इयं गौ
री चंचलाक्षी प्रभा नेत्र सन्ये ।५ नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।६। ... भुजंगप्रया
तं भवेद्यैश्चतुर्भिः ७ रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता । ८ इंद्रवंशीधरं इति केचित्
भुविभवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।२ धौरैर्भाणि ललितात भौ जसौ १ प्रमिता दुरा सजसगैरुदिता । तदु
क्तं । करपद्मशीर्षवजपामरया कनकद्वयेक वलयास्फुरता । वरवर्णिमीरमिकसेव्यपदा प्रमिता

हृदयराम भंडारी आमकी का पठनार्थं ग्रं १ ५१२ ५४

द्रुतविलंबितवल्लिता ।११। ननभरसहिता मिहितो म्लो ।१२। अभिनवतामरसं नजजाय ।१३। इंद्रवलि
तपदइहलन्ये ।१३। अं श्री जैः स्यात्स्रग्मालाम्नौस्मो ।१४। रगोरहभिः इयं कीर्तोली इत्यन्ये ।१५। चंद्रवर्त्म
निगदंति दनभसैः ।१। इह बूनमालिकानजभयैः स्यात् ।१६। इह भिश्चतुर्भिश्च यति ।१५। चंचाये श्रीना
वैश्वदेवी ममौ यौ ।१७। मुनिशरविरतिनौ म्यौ पुटोयं ।१८। अयमेवाष्टाभिश्चतुर्भिश्च तौ पी पुरहति पिंग
लः ।१९। रसैर्जसूजसौजलौ कुतगतिः ।१९। तौ तौ म ति भि मालामृता ग्रहव श्रौं २०। भवतिनत्ताव धुमा
लतीजरौ ।२१। वंदवरतनुरितन्ये २१ इयं तति रितिकाश्चित् । जैमु इति केचित् ।२१। ततमुदित मि इंतोम्रो
नामतः २२। अथोपेहितानि । द्रुतपदं भवतिनभनजाश्चेत् ।१। जरौजरोयदातदाप्रियाभवेत् । २ इदं वसंत
चामरैरित्यन्ये ।२। भवतिननयौ प्रमाणमाला ।३। स्यात्र जौरयौ प्रधानिकाय दास्तः ।४। नाणन्गौ मौ सा म्र
युतालं लिता ।५। स्या ... नाना ननसावि रचिता ।६। ननरममृषिभिः श्रौरैः प्राधान्यी ।७। विदितोसौ कामरे
यं तो गणेशः ।८। चतुर्भिरंवदमौ मौक्तिकदामर ।९। सौरंग कैतैश्चतुर्भिः यमैतैः हि ।१०। जलनिधिनतर
लमपनिरिति ।११। मोदकवृत्तमिदंश्रुतिभैर्नतु ।१२। तदम्बुपादयुगकुरु नूपुर ... रमा ... कुसुम
द्रुयमाहर सुंदरि सर्वजने कमनोहरिमोदक वृत्तनिदं परिभावय ।१३ इति ॥ ॥ अतिजगती ॥
तुरगरसयतिनैततौगाः क्षमा ।१ इयं चंद्रिकेत्यन्ये । कुटिलगतिरितयरे । 23

सुमंगलीत्यन्ये ।१। भुविनवतिननननगगुरुगौरी ।७। ननननगगुरु इति समाहारद्वंद्वः ।

चतुर्ग्रहैरिहरुचिराजभस्जागाः २ वेदैरंध्रैर्म्तौयसगाम तमयूरं ।३। यमोरौ विख्याता चिंचि
रीकावलीगः ।४। म्नौजौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयं ।५। सजसाजगौ भवेन्मंजुभाषिणी ।६। अ
त्रपंचभिरष्टाभिश्च यतिः । इयं कनकप्रभेत्यन्ये ।६। अथोपदिहितानि । भुवि विदितानजजारगौ
कुमारी ।१। जरौजरौ गुरुर्भवेन्मतिः प्रसिद्धा ।२। रुतमुनियतिर्विद्युन्मसौ तौ गुरुः ।३। नसर
युगगैश्चंद्रलेखः ... जो कैः ।४। जन्तौ सजौ गो भवति मंदभाषिणी ।५। वेदग्रहैस्तभसजगाः
प्रभावती ।६। सजसाभवेदिह सगौ कुटजारमं ।७। इयं नवनंदिनीत्यन्ये ।७। कुटिलगति
र्न जौ सप्तभिस्वो गुना ।८। इति । ॥शक्करी ।१४। इंदुवदना भसजनैः सगुरुयुग्मैः ।१।
इयं वसंतसुंदरीत्यन्ये ।१। द्विः सप्तच्छिदलोला म्सौ म्नौ गौ चरणे चेत् ।२। द्विवारिति द्विः । द्वि
नि चतुर्थ इति सुच् । सप्त च सप्त चेति सप्त त्येकशेषः । सप्त भिश्छिद् यस्यां सेति वि
ग्रहः । एवमग्रेप्येकपदनिर्देशप्रायेणैकशेषएवं बोध्यः ।२। ननरसलघुगैः स्वरैरपराजि
ता ।३। स्वरैः सप्तभिः नवभिः ।३। ननभतलघुगैः प्रहरणकलिता ।४। म्तौ न्सौ गाव
लोग्रहविरतिरसंबाधा ।५। अलाली डियाणिंच ।५। उदवावसंततिलका तभजाज
५१

जौगः ६ इयं गोभावतीत्येके । सिंहोद्धतेत्यपरे । उद्धर्षणीत्यन्ये । मधुमाधवीतीतरे । ६ । अथो
पेक्षितानि । लक्ष्मीरिति विरामाम्भौ न भौ गुरू युग्मौ । १ नजौ भजौ लौ भागुरू स भवति प्रमदा
इयं क्षितिरिति कश्चित् । कुररीरुतेत्यन्ये । २ नसनरैर्लगौ च रचितैर्सुकेसरी । ३ ननतत २८
गुरुगैः पाङ्क्तयतिर्नदी स्यात् । ४ जजसा यलौ गिति शरस्त्रहेमंजरी । ५ इयं पथ्येति कश्चि
त् । ५ नजभजगैर्गुरुश्च [illegible] वसुभकुमारी । ६ त्रिननगगिति निष्ठ्युयतिस्तुपविद्र्रं । ७
ननौ मध्यपदामायुगदशविरमा म्नौ म्नौ गौ । ८ इदं कुटिलेत्यन्ये । वेदैरसैर्युगैश्च यतिरिति केचित् । ९ म्नौ न्मौ
गौ स्या ज्जलधिरशकैर्हंसश्येनी । १० म्नौ न्सौ ल्गौ स्तो भवति च यदि चंद्रौ तसः । ११ अतिशक्करी । १५ ।
दिहतहस्तलघुरथ गितिशशिकला । १ इयं चंद्रावर्तेत्यन्ये । अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः । इयी
रसैरंध्रैश्च यतौ मालानागैरश्वैश्च मणिगुणनिकर इति पिंगलः । १ ननमययुतेयं मालिनी भोगिलो
कैः । २ तदुक्तं । द्विजकुसुमसरूपा कर्णतांटकयुक्ता कनककवलयहारैर्मण्डिता शैखयुक्ता । सुललित
रसनासौ नूपुरश्री समेता हरतिरसिकचित्तं मालती कामिनीव । यति जो गिनोऽष्टैः । २ भवति
नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकं ३ । अत्र लौ कैर्नागैश्च यतिः । इदं सुकेशरमित्यन्ये । ३ लजनानयोश १

२९
कविरति रेला । ४ म्रो म्यौ यौ तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्च चंद्रलेखा । ५ । अथोपेक्षितानि । कामक्रीडा ड्ली दोजाति
लामाभ्यां मम्भैर्वा । १ भवतः सजौ सस युता वृषभस्तातो गः । २ चंद्रलेखाभिधारोम्भौ यो विरीम स्वरीगैः । ३
ननतभरत्नतीगैः स्वरैरूपमालिनी । ४ इंदौ भवेत्तभजरैः रसयुतैर्मृदंग जातकैः । ५ राज्ञभध्वितयरैरु इतिरम
णीयकं । ६ अष्टी १६ । अत्रि नगैः स्वराद्द्वसद्भभगजाविलसितं । १ भ्रौ च त्रिनाश्च गश्चेति समासः । अ
त्र स्वरात् परं यतिस्थाने खैश्च नवकै यतिस्थानं । ख शब्दस्य नवसंख्यावाचकत्वे तु खानां छिद्रैः समुपसृ
शेत् इत्यादौ शरीरच्छिद्रवाचकत्वात् शरीरे हि नवैव च्छिद्राणीति ध्येयं । यद्वा । अनतिगवरती लतत्शा
रीरं । धिपू । तस्य खानि छिद्राणि अखानि । स्वरा अत्वानि च तेषां समाहारः स्वरा खं यतिस्थानं
इति शेषः । एवमु[illegible]न्ययथापि स्वरभिन्नविभिश्च यतिरिति हृदयं । तथा च सूत्रं । रूपभगजाविल
सितं भ्रौ नौ भ्नौ स्वरनवको इति । १ नजभजरैः सदा भवति वाणिनीयमुतौ । २ अथात्रोपे
क्षितानि । शैलशिखा मरान्तभभगैर चिताविदिता । १ स्पाद्रत्नयैर्नैगो गुरुः कापि नवर
युवतिः २ अत्र कापी लनेन मात्रा मात्रा हादिकभ्यति । कार्ये तिसूच्यते । २ नज्जरभभैर्नगे नच
चामरं रजार जोजवद्धारसैर्युतौ । ३ भ्रमरावलिकासगणैः शरवांरमयेत् । ८ मनहंसरुत
मिंदसजौ जभरायदा । ६ अतिमितनगणसहितमगणमरभः । ९ चेद्रुता भारयहितास्तु नि
शिपालकं । १० इति । ५४ ।

स्यान्मणिकल्पलता ३ । पंचभकारकृता यगतिर्यदि चेत् गुरू । ४ । इदं नीलमिति केचित् । ४ । लघु
गुरू निरंतरं यत्र तस्य पंचचामरः । ५ । इदं नाराचमिति केचित् । ५ । चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृ
त्तौ । ६ । अत्रांते लघुश्चेन्नाराचं चलेति केचित् । ५ । संकथिता भरौ नरौ नगौ श्च वीरललिता । श्रुति
त अष्टी (१७) रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । १ । जसौ जसयला वसुग्रहयति
श्च पृथ्वी गुरुः २ । पयोधरयुतास्फुरत्कनकयुग्मताटंकिनी सुवर्णरुचिकंकणललितमावबभूपुरा ।
सुगंधरुचिरालसद्भुवनरूपवत्कुंडलामुजंगपतिवर्णिता हरति ते तदाधीमनः । २ दिग्मुनिर्वंशपत्रपतितं भर
नभनलगैः ३ । दिग्मुनयश्चेतेषां समाहारो दिग्मुनि यतिस्थानं इति । ३ । रसयुगहयैन्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा । ४
द्विजवरमुखी भास्वरस्रूपा ससकुंडलकर्णिका ललिता । वलयाहारोत्कृष्टापरा धरभूषिता । कनकरसनारावैर्युक्ता ल
सद्वरनूपुरा हरतिहरिणी केषां चित्तं न या पि दिवाधुना । ४ । मंदाक्रांता जलधि षडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । ५ । मंदा
क्रांता हरति हृदयं कर्णताटंकयुग्मा प्रोद्यद्रत्नावाकुरतलतलसल्लकंकणाशंखयुक्ता । हारोत्कृष्टा ललित वलयाराववभू
पुराम्पी बिंभ्राणेता यह हृदयं हृद्याह्लादिनी कामिनी वा । ५ । मुनिग्रहकर्णैर्वर्णैर्न्नजभजजलगुरुः कोकिलकं । ६ । कानिमु
खानि षट् । नजभजजलगु इति समाहारद्वंद्वः । इदमवितथं रलोके । नर्कुटकैरलपने । वसुशिवकार्णवैः कोकिल २४
कैरलपरे । हयदशभिर्नर्कुटकमितीतरे ६ । अत्रापठितानि । यशतेरावशाखिनीमतामभा जरैः गुरूपौ । १ । अत्र
दिक्स्वरैर्यतिः । इदं चैत्रलेखलक्ष्मीदुतेल्पपरे । १ । रसयुगहययुक्तौ म्रौ भ्रौ लगौ हयदाहरिः । २ । नवेलीनायुगरस्रयैर्यभौ
नरसालगौ । नसजसयलागुरुर्भवति चेत् तुमालाधरः । ४ । इति । धृतिः । १८ । स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ । १ । २

अर्थाश्वाश्वैर्म्भनयरयुगैरुक्तं मतं केसरं । ४ । अर्थाः पुरुषार्थाश्चत्वारः । ४ । म्रौ तौ म्रौ चेल्ललि
तजिह्मु दितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः । ५ । ससजाजभरैर्भवेद्यदि युग्यति विबुधप्रिया । ५ । इदं च
चरीति केचित् । सुधांतकैः स्वकैः भवति स्तुतिर्यामो नसतसाः । ७ । तर्कौः षड् । ७ । वर्णाश्वाश्वैर्म्म
भनततमैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयं । ८ । वर्णाश्चत्वारः । ८ । भाद्नन नानतौ भ्रमरपदकमिदमूहितं । १ । भ
शार्दूलं वदमासवद्भूयतिमः सोजसौ मश्चेत् १० । मासा द्वादश । १० । स्याद्भूतर्त्वश्वैर्म्भौ न्सौ विरतिश्चे
त्सिंहविस्फूर्जितं नोमः ११ । मजरावविख्याता स्युर्यतिर्मो मौ नौ मसभाविद्वद्भिः १२ । भवेतीयत्त्रयो
यतौ यो यथा विनासाढ्यवंहः १३ । विलासाद्यवंहः क्रीडाचंडः इत्यर्थः । अतिधृतिः । १९ ।
सूर्याश्वैर्मसजस्ततास्सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं । अ पात्रापठितानि । रसर्त्वश्वैर्यौ
न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जितास्यात् । १ । इदं विस्मितेत्यन्ये । १ । नयुगनलगुरुं निरंतरं य
दासपंचचामरः २ । भूताश्वाश्वैरीते मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम । ३ । छत्रीविंबारखं
रास्तुनि तुरगैर्म्रौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः । ४ । रसैः षड्भिर्लौ कैर्यमनससजजागुरूर्मकरं
दिका । ५ । युगाश्वाश्वैर्यमनयतजगाः कीर्तितामणिमंजरी । ६ । रसैर्बाणैर्वाताः रुद्र

श्री

रसैरुद्रैर्यो मनसभलागौ गुरुः। ७। गता क्रितुरगैर्जसौ जसतभागश्च समुद्धृतता। न न ज य
साजौ चरचना श्रूलिकक्रु त्रिरत्रश्या। १२। भौ गनौ तौ सगुरू कौ यदि स्यात् छन्दोभाक्व
ध्वकी। १० इति। ।कृतिः। २० शैया: सप्ताश्वषड्भिर्मभ्रस्नजनययुतौ भोगः सुवदना। १।
त्रीर जौ गलौ भवेदिह शैलनन्दरुलैर्ना वृत्तनाम। २। वृत्तनामझ्तामिधं छंदः। त्रिस्त्रि
वीरं। गुरुरधो: क्रमादावृत्त नितिक्रूपार्थः। २। अत्रोपदिते। स्ये स्थैस्यैर्यन्मननतन
जैगिन शो भेयमुक्ता। १। स्वातापूर्वैः सुवंशाय दिनर भनास्त्वव येगा गुरुश्च। २। इति। ।
प्रकृतिः॥ ॥म्रभ्नौ यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयं। १। त्रिवीरं मुनिमि
र्यतियुता। स्वरैस्सप्तमुनिभिश्च यतिरित्यर्थः। अत्रोपदिते। न ज भ ज जैर्गुरुश्च तियुता
त्रिमुनोत्र घतास्मि येऊगौ त्रिप्रकृत्रैरगिभश्च यातारचितेत्येके। पंचकावली। कलां। स्मि
क्षितिपरे। सलिलनिधि रितीतरे। ।इति। ।आकृतिः। २२। भौ वस्नारनाव थगुरु दि २४
गर्कविरमं हि भद्रकमिदं। १। अत्रोपदिष्टानि। सप्तकारकृता मुनिनायदिवी २५

चांतगुरुः कथितामदिरा। १। लालित्यभुतगेंद्वेण माषितमेतच्चेन्मसरस्यजनगुग्भिः। २। सजतानसौ रसैगः फु
ल्लिनुरगहयैः स्यान्महास्रग्धरा रस्या। ३। इति। विकृतिः। २३। यदिह नजौ भतौ भजभला गास्तदश्वललितं हरघे
यतिमत्। मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ गिति भवति वसुशरदशयतियुता। २। अष्टभिः पंचदशभिश्च यतिकार्यमित्यर्थः।
वसुपंचदशकौ इति पिंगलः। इदं वाहनेरसलने २। संकृतिः। २४। न्त्रतमुनी नैर्यति रिह भतनास्मौ भनया श्च यदि
भवति तन्वी। १। अतिकृतिः। २५। क्रौंचपदा भ्मौ स्भौ नननानागाविषुशर वसुमुनिविरतिरिह भवेत्। १। उत्कृतिः। २६।
बस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममनननयुगनरसलगैर्भुजंगविजृंभितं। १। मोनाः षट्सगागिति यदि नवरसरसशति २५
युत मपवाहास्ये रखी। २। इति वृत्तरत्नाकर वृत्तौ समवृत्तप्रकरणे॥ ॥अथ दंडकानामपि समवर्णत्वेचतुष्पादत्व
दितत्वात् तां ध्त्र कृयते। यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चंडवृष्टिप्रयातो भवेद्दंडकः। १। इति शिष्यसुबु
द्धिः। इत्स्वादीबोधने इति विश्वः। इयं च सैहापिंगलाद्यभिमतानन्तरात माडव्ययाः। अन्यत्र रात मीड व्याभ्मीरितिस्
त्रात्। प्रति चरण विवृद्ध रेफाः स्युरर्णार्णव्याल जीमूत लीलाकरोद्दाम शंखादयः। २। प्रति दंडकं चरणे
षु विवृद्धा रेफा येषु ते तथोक्ताः। तथा च यस्य दंडकस्य चतुर्ष्वपि पादेषु आदौ नद्वयं ततो ऽष्टौ रगणाः सोऽर्णःस्यात्
यस्य नवरगणाः सोऽर्णव इत्यादिपूर्वं। आदिपदं च पंचदश दिशगण घटितपादः दंडकमारभ्यैकत्रिंशदुत्तर त्रिंश
तरगणघटितपाद दंडकावधि कानां संग्राहकं। तदुक्तं। आसहस्राद्धि वेसाद: षड्विंशत्यक्षराधिकः। लक्ष

वृत्तरत्नटी॥

एंमुनिभिः प्रोक्तैश्चंडवृष्ट्यादिदंडकेइति।इत्थं चपंचविंशत्युत्तरत्रिंशतसंख्याकाः स्युरितिहेयं।२।प्रचितक
समभिधोधीरधीभिः स्मृतोदंडकोनद्वयाद्युत्तरैः सप्तभिर्येः।३।कः स्वार्थे।समभिधानाम।एतन्नाविवक्षि
तं।न द्वयमंतरेणापियावदिच्छं क्रमेण रगणयगणभगणलघुगुरुभावाकेवलं सगणैर्यगणैरगणैर्वाघटि
तानीदंडकानीशेषः प्रचितइतिसूत्रात् प्रचितेतिसामान्यसंज्ञायाइष्टत्वात् सूत्रेशेषशब्देन पूर्वसूत्रेर
गणघटितोक्तेर्यादिघटितनिर्देशः।वृत्तिमत्तुरगकाष्टकादिरचितानामैवेयेसामान्यसंज्ञा।३। ॥
॥ ॥इतित्रैतीयकोध्यायः समवृत्तप्रकाशकः।लतौकृत्यरामस्यभास्करस्यागोश्चरतामगात्।१।अत्रा
ध्यायेसपादद्विचत्वारिंशद्वृत्तानामककलनं चेति।इतिश्रीवृत्तरत्नाकरवृत्तौतृतीयोध्यायः।चतुर्थे
समवृत्तानामन्योन्ययोगसंभवे।...एकादशोत्तीतेसंवेऽस्मभिदामपि।१।अथक्रमप्राप्तान्यर्द्धसमानि वृ
त्तानि लक्षयन्नादावुपचित्रं बोधकत्वार्यो गेनाह।विषमेयदिसौसलगादलेभौयुजिभाद्गुरुकावुपचित्रं।१।
दोधकादिनवतामरसयोर्योगेनाह।भत्रयमोजगतंगुरुणोचेद्युजिचनजौज्यौद्रुतमध्या।२।गुरुणा
गुर्वन्तैरद्वयं।स्वातिमादोधकपोर्योगेनाह।सयुगात्सगुरू विषमेचेद्भाविहवेगवतीयुजिभाद्गौ।३।अ
स्पात्रापातलिकीतः पातित्वेपिविशेषर्थं ज्ञार्थ।मिहोपन्यासः।४।एवमनंतरंवक्ष्यमाणा स्योपद्देष्टमीतः
२६ पातित्वेपिएतदनंतरंवक्ष्यमाणयोश्चापात्नीतपातित्वेपिबोध्यं।२।वानीरामासियोगेनाहो।उ जेत २६

तसौ जरौ गुरुश्चेत्सौ जौ गश्च विराङ्गवेदनोज्ञेया।अद्दे अडविराडितिपिंगलः।तपराविति पंचमीतत्पुरुषः।४।
मालालयोर्योगेनाह।असमेसजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समेभरनगागः।५।इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोराह।आ
ख्यानकीतौ जगुरू गऔ जतजानतौ जगुरुगुरू ग्रतः।६।उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोराह।जतौजगौगोविषमेस
मेस्यात्तोजौगश्चावविपरीतपूर्वा।७।एषेतिविपरीताख्यानकीत्यर्थः।७।उपचित्रद्रुतविलंबितयोराह॥
सयुगात्सलघूविषमेगुरुर्युजिनभौचभरौहरिणप्लुता।८।नंदिमामालयोराह।अयुजिननरलागुरुः
समेन्जमपरवक्त्रमिदंततोजरौ।९।जमितिसमाहारद्वंद्वः।अस्यवैतालीयांतर्गतत्वेप्यनंतरंलक्ष्यमा
णयाश्चोपछंदसिकांतर्गतत्वेपिविशेषसिद्ध्यर्थमिहोपन्यासः।९।प्रमाताप्रमालाकुसुमयोराह।अयुजि
नयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रा।१०।अद्यानिकामत्तयोराह।स्यादयुग्मकेरजौरजौ
समेचतज्जरौरजौगुरूर्यवासरामतीयं।११।यरात्परामतिर्यवमतीत्यर्थः।अथात्रापहितानि।तत्रनिधान
गणेशयोर्थं।विषमेससजागुरूद्वयंचेत्समरायायुजिमालभारगणस्यात्।प्रोधान्यम्...
यार्यथा।अयुजिननरमाः स्युमासंप्रोक्ता समचरणमतोननौचेज्जरौ।१२।समेतिमज्जमीनत्पुरुषः।
रतिप्रबोधयोर्यथा।सविषमेससजाः गुरुः समेसभरालगौविदितामबोधिता।१३।तोटकदो
धकयोर्यथा।कुलटाविषमेबुधैःमगणैर्नभभौगुरुणायुजिचेद्भुः।१४।अनंतरितविशेषसं
ज्ञायोग्रवक्त्रानिचिह्नयथा।सौलनौविषमेयदिमजजागुरूलंलितासमे।१५।उर्जितपरोजरौजगुरुसमतजौ

हृदयरामभट्टी।

–कीर्त्तिताबुधैरियं। वक्त्रस्यामारोत्तरौ ज सैयुतौ पदे पदे थयुग्मनतरौ जरौ गुरुर्मृगी चपलाकी।७। अयुजि
ननरभाः समके पितु नजुगरयुगलं तथा कौमुदी।८। यदि विषमे भवतो न जौ जरौ सजयाः समे जगुरू सतु
सौरभं।९। इति॥ इतो हृदयरामस्य सुखानंदरूपावशात्।\ तुर्योऽर्धसमवृत्तानामध्यायो विवृतोभवत्॥१॥
अत्राध्याये साद्धाः सप्तश्लोकाः सप्ताक्षराणि चेति॥ \\ इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः॥४
अथो विषमवृत्तानी सैख्यातानी कपालिभिः। स्वरूपं पंचमध्याये गाथाया आपि लक्षते।१।\ अथ क्रमप्राप्ता
निविषमवृत्तानि लक्षयन्नादौ अनुष्टुब्जगत्सृष्टिकृतिविशेषाणां योगेन घटितं वृत्तं लक्षयति। मुखपादोऽष्ट
भिर्वर्णैः परे स्युर्मकरालयैः क्रमाद्वेदैः। सततं यस्य विद्युच्चित्रपादैः संपन्नसौंदर्यं तदभिहितममलधीभिः
पदचतुरूर्ध्वमिदं वृत्तं।१।\\ यस्य वृत्तस्यातिशेषः। मुखपादं प्रथमपादोऽष्टभिर्वर्णैः परे द्वितीयाद्याश्च त्रयः पादाः
मकरालयैरित्येवशेषः। तथा च चतुर्भिश्चतुर्भिश्चतुर्भिर्वर्णैः क्रमात्प्रतिचरणं वृद्धैरुपलक्षिताः स्युस्तद्वृत्तं नाम
मलधीभिः पदचतुरूर्ध्वमिधं अभिहितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति। आद्ये पादेऽष्टौ वर्णाः द्वितीये
द्वादश तृतीये षोडश चतुर्थे विंशतिरिति। अस्य च पादाकुलकरीत्या चतुर्विंशतिर्न्नदाबोध्याः॥१॥ अस्यैव स
र्वेष्वपि पादेषु उपांत्यांतयोर्वर्णयोर्नियते गुरुत्वे नामांतरमाह। प्रथममुदितवृत्ते। विरचितविषमचरणभावि
गुरुकयुगलनिधनद्वकलितमापीडः। विधृतरुचिरपदविततियतिरिति भवति पीडः।२। इती चेन्मतिस्त्रा
२७ ङापसर्गेण कलितो युक्तः पीडः आपीडो भवतीत्याद्यान्वयः। इतीतिकिं। प्रथममनंतरं उदितवृत्ते लक्षित २७

वृद्धिरिह पदचतुरूर्ध्वे गुरुकयुगलनिधने सतीति। गुरुकेति विधिपूरणापरो बहुव्रीहिः। स्वार्थे कः। एतद्गुरुवर्णद्वयं अष्टाक्षरमध्येद्व
बोध्यं अन्यथा जक्षम् जकारा सैयुते तिनिर्देशो स्यात्। एतेन च द्वयो गुरुत्वनियमनेन शेषाणां षडादीनां लघुत्वनियमनमपि कैमुतिक
न्यायेनानुगतं बोध्यं। विरचितेत्यादि वृत्ते विषमेषु पादेषु वैषम्येव वर्णानां प्रतिपादं गुरुलघुत्वक्रमनियमस्य स्वैरत्वानियमस्य चा
भावेन नियमः साम्यविरहाच्चेयं। अथैवानुवादमात्रं। विधृतरुचिराआपीडाद्विनी पदावततिः यतिरित्यनेन सापीडेऽर्थकेन यति
स्थाननियमविरहोऽसूचि। अस्यापि प्राग्वच्चतुर्विंशतिर्भेदा ऊह्याः।२।\ अस्यैव चतुर्विंशतिभेदांतर्गतानपि त्रीन्भेदान्विशेषसंज्ञा
र्थं लक्षयति त्रिभिः। प्रथममितरचरणसमृद्धं। प्रथिततजगतिलक्ष्म। इतरदितरगदितमपि यदि चतुर्थं। चरणयुगलकमविकृतमप
रमितिकलिकायाः।३। इतरचरणसमृद्धं परिशेषात् द्वितीयादिरूपद्वयं यस्यापीडस्य प्रथमं तुर्यं विशिष्टमितिलक्ष्म
यतियस्य चेतरत्तुर्यं परिशेषाद्द्वितीयश्चतुर्थांश इतरगदितं प्रथमतुर्योक्तलक्षणमापतितं अपरं चरणयुगलं द्वितीयचतुर्थ
पं अविकृतं यत्प्रथमं वृत्ते नैव पूर्ववन्न अस्तेस्तु तदाऽऽगतिकलिकेति प्रसिद्धेति शेषः। विशेषयोधैर्म्मात्र्यो लिनिर्देशः। अत्रैत
तदुक्तं भवति। यस्य पादस्य स्थाने प्रथमपादनिवेशस्तस्य पादस्य प्रथमपादे व्यवहितपूर्वस्थाने निवेशने इति। तेन निरंतरैव
समार्येयं। एवं प्रथमाद्यस्य पादस्य तृतीयपादस्थाने निवेशः तृतीयपादस्य द्वितीयपादस्थाने। निवेशानुमनुहातर्मितव्यौ।२।
विगुरुयुतसकलवर्णाना। मुखचरणरचितमनुभवति द्वितीयी। चरणमिह हि लक्ष्म प्रकृतमपरमखिलमपि यदि प्रथमतुर्यरूपे
लवलीयायाः।४। यदि मुखचरणरचितं आपीडाद्यपादोक्तं अष्टाक्षरघटितत्वरूपं लक्ष्म द्वकलिकायाः तृतीयश्चरणस्तमनु
भवति। अपरं चाखिलं पादद्वयं भवति प्रथमतुर्यरूपं प्रकृतं अविकृतं। तृतीयपादस्य द्वितीयपादस्थाने पूर्वोक्तरीत्या उक्तला द्वु
योरेवोच्चरितत्वेनाखिलपादद्वयं रतियुक्तमुक्तं। इयं पिंगलेन मंजरी उक्ता। अत्र वृत्तिमिति अतः आद्यः पादः षोडशार्णो। द्विगु

विलासिब्रूपकघनी ।४। प्रथममधिवसति यदि तुर्यं चरमचरणपदमवापि तिगुरुयुग्मा । निखिलमपरमुपरितनसममिह
विलसितपादत्रितयममृतधारा ।५। यदि प्रथमे तुर्यं आद्यः पादः चरमचरणस्य पदं स्थानं अधिवसति । उपान्त्यपादद्वयपा
दमिति कर्मणि । अपरं चाखिलं त्रयमथ्येतत्पादानामुपरितनं समं आपीडस्य पादोपरितनपादत्रयतुल्यं स्यात् तदाऽमृतधा
रास्यादित्यन्वयः । अत्र विलसितादिलक्षणादिक्षु विशेषणी श्लोकपूर्वार्धे । अत्रापि द्वित्रिमते आद्यः पादः विंशत्यर्णैः इन्द्रपद
चतुरूर्ध्वभेदाना मापीडादिविपर्यासे तुर्यादिविशेषेण बोध्या । तत्रापि वृत्तिमते आद्यः पादो लवल्पी षोडशार्णोऽ
मृतधारायां विंशत्यर्णश्च । अत्राद्यन्तेवाद्यंतयोरन्वत्प्रतिपादं गुरुद्वययोगप्रलापीऽ इति पिङ्गलः । अथ्यामन्यपि चतु
र्विंशतिप्रकारा ज्ञेयाः ।५। ॥ इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ षट्चतुरूर्ध्वप्रकरणं । अथ पंक्ति त्रिष्टु उद्गती विशेषणोली
ढीकरेणाघटितामुद्गतीलक्षयति । सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकैरथोद्गता । अथ हिमगतन्गानजजागयुताः सजसा सगौ चर
णमेकतः पठेत् ॥१॥ यसवृ॰ तस्यादिमे पादे सजसगणाः समाहारादेकवचनं सलघुकौ सगणो लघुश्च सगु । स्वार्थे कः । अथा
नन्तरं द्वितीयपादे नसजगुरुकैरुपलक्षितः स्यात् अथ हिमगतनजनजगयुताः सुस्तदूतमुद्गतानामस्यात् । अथेति
नन्तरं द्वितीयपादे न सजगुरुकैरूपलक्षितः स्यात् अथ हि गतनन्ज ... ... अत्र विशेषमाह चरण
त्रिपुरलो हि स्त्री हि रिन्तु तरपद लोपी समासोन्तरं द्वितीयास्मिते वादिनादितीनात्तत्पुरुषः । अत्र विशेषमाह चरण
मिति । प्रथममिति पूर्वतोऽनुवर्तनीयं । एकतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च प्रथमे चरणे अर्थात् द्वितीयेन सहैकविधापपठ
 तु । आद्यपादद्वितीयेन सहाविलंबेन पठन्नलक्षितविच्छेदेन सपं ।१। चरणत्रयेन्नजतिलकयद्विसकलमुद्गतागतौ ।
 नौ भगौ भवति सौरभके चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ।२। चरणत्रयं आद्यद्वितीयचतुर्थरूपं तृतीये विशेषोपादानात् ।

यदि द्वितीये चरणे रनौ भगौ च भवतस्तदेहशास्त्रे सौरभके भवतीत्यन्वयः । सकलमिति लक्ष्मविशेषको नूतनरणे कृतरसपिकु
चिते । रनयुगं सकारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके । तद्दितमुरुमतिभिर्लक्षितं यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकं ।३। यद्यस्य ललि
तस्य शेषं आद्यद्वितीयचतुर्थरूपं पादत्रयं सौरभकेण तुल्यकं भवतीत्यन्वयः । इति वृत्तरत्नाकरविवृतावुद्गताप्रकर
णं । अथ यवकरी अतिजगती बृहत्तिशक्वरी विशेषणी सैकरेणाह । अथो स्नौ गौ प्रथमो हि रेकन : पृथगन्यत् । त्रितयं मनज
रगास्ततो नसा : त्रिन परिकलितं यो प्रचुपित मिदमुपस्थितं पूर्वं ।१। यद्युपचतुष्पिपादे क्रमात् स्नौ ज्नौ गौ मसज भगा गुर
वः पनजरगा नजसा : नत्रय युग्ज ज या श्च स्युरिदं तत्तत्तु उपस्थितप्रचुपितं उपस्थितप्रचुपितं स्यात् ॥ यो ऽविकल्पादि
दमर्थमीरत्नपशुपतीशानि खिलं नवद्युः । आत्मपरूपपरिपूरितजगल्पपानिलक्ष्म खिनः कुतो भयैस्तापादिमूर्ध्वमत ...
घलपदरनादिदं तद्वितियुक्तमुक्तं । अत्र विशेषमाह प्रथमो हि रिति । प्रथमो हि रेकतः केवलः पठनीयः न तु पूर्ववत् । द्वि
तीयेन सहैकविधायेत्यर्थः । तस्य सप्तपूर्वं तेनान्यत् द्वितीयतृतीयतुर्याणि रूपं त्रितयं पृथगिति न्नौ भि नौ स्वीत विछेदयुक्तं
पठनीयेन तूद्गताद्यो हि वहेको रूपे तदर्थः प्रतिपाद्यं तैयति : कार्यं ति सौ हर्मार्थः । अत एव पृथगाद्यैरिति विशेषैर्वक्ता
सूत्ररूता ... शेषो हि त्रयं यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धेनु विशेषतः इति ... शास्त्रो रूपातिमहितुके । पृथगा
द्यमिति तु उद्गतामेकत इति शीकानिरासार्थं इति वृद्धाः हृन्तिरूता पितपे वो तु नतु अन्यपादत्रये एको रूपपाठो ऽस्तु
के । तेन पृथगित्यस्य प्रथमपादे कार्यं भिन्नार्थ परत्वमेगी रूमान्यत्रितयं एको रूपपठनीयं इति व्याख्याने पिंगल
विरोधात् इति विरोधात् । नौ पादे श्च तृतीयके सनौ मसयुक्तो प्रथमो हि रूतयती हवर्द्धमानो । त्रितयमपरस्य पिपूर्वस्तदशानि

इति । यतिस्त्विति
हृभवति । प्रतत्तमतिभिरितिगारितैरवलनुवृत्तौ । २ । अथनगणद्वयानंतरं । इह शास्त्रे वर्द्धमाने खलु नामस्ति गदितौ
पाठीतरे आगमानुशासनमनित्यमिति तुगभावमा । निसप्रथमी हि कृतयायलात्सूयतेतदित्यर्थः । यत्तु अत्र नु इति भिन्नं पदं बु
धापूर्वपदस्यपुल्लिंगत्वं । लिंगान्यतरत्वेनानलत्वमाशी ... प्रवर्द्धमानमिति पाठभाष्ये लोपाठापानिवबोधो ... शालिनउपेन्द्रा ।
सूत्रात्पादुपसर्गपूर्वकसंज्ञानाभिधानात् । २ । अस्मिन्नेव तृतीयके यदिति । ३ । स्पष्टः । प्रथमे च विरतिरार्षभे ब्रुवेति । तत्र शुद्धविरा
डुपसर्गपूर्वकसंज्ञानाभिधानात् । २ । अस्मिन्नुपस्थितप्रचुपितं । प्रथमे च विरतिरिति चरणमेकतरस्य
दूरस्थितौ । त्रितयमपरमपि यदिस्ति समं स्यात् । ३ । ... शेषं तु यथासामान्यशास्त्रे । तत्त्वदार्थः । शुद्धविराडिति पदस्याग्रे स्थिते आर्षभे शुद्ध
मंडूकप्लुतानुवृत्तिशंकानिवृत्त्यर्थं । शेषं तु यथासामान्यशास्त्रे ...
विराडार्षभं स्यात् । इदं पिंगलेन शुद्धविराडृषभं इत्युक्तं । इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ उपस्थितप्रचुपितप्रकरणं ॥ ॥
विराडार्षभं स्यात् । इदं पिंगलेन शुद्धविराडृषभं इत्युक्तं । यच्छंदोनोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तं । ४ । पा
वा अथ ग्रंथन्यूनतापरिहरति । विषमाक्षरपादं पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छंदो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तं । ४ । पादा यस्य तत् । न चैवं
देषु मिथो गुरुलघुक्रमनियमसाम्याभावात् संख्यासाम्याभावाच्च विषमाक्षराणि येषु ता दशधा पादा यस्य तत् । न चैवं
षष्ठ्यंत्र अक्षराणीति चतुरादिसमसंख्याभावात् । तथा चामूले प्रथमद्वितीयतृतीयपादयोरष्टदशाक्षरत्वेऽपि विद्यानिः । ॥ २९ ॥
वाथवादशानां मत्तादीनां धर्मो विहिताविहितात्मना उक्तो यस्मिन् दृष्टसितदशधर्मंतद्धृतपादैः केनचित्कृतेनास
दृशी अन्येषीवत् स्यादत्वादस्य न त्रिपैनबसा ... यच्छंदो नोक्तमिति प्रथमविकल्पस्य पञ्चतुरूपं दृति व्याप्तिनिरा
सः । अत्र प्रथमविकल्पोदाहरणमूल एव । द्वितीयविकल्पे यथा कृतं दशधर्मं ... दशधर्मं न जानाति धृतरा
ष्ट्रनिबोधतान् । मत्तः प्रमत्तउन्मत्तः श्रांतः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश । २ । मत्तो गर्वा

दिना प्रमत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो ग्रहवातादिना । अस्य च पादत्वात्पादेरसमं इत्यस्योदाहरणत्वं । २ । इदं च जातिवृत्ता
त्मनाद्विविधमपि वेदेषु स्तेनके ... संस्कृतविषयं किंतु प्राकृतदेशीयभाषास्वपि कवीन्द्रैः ... स्यादिति । इति
हृदयरामस्य सुखबोधन पाठशात् । पंचमोऽसमवृत्तानां अध्यायो विवृतो भवत् । १ । अत्राध्याये ग्रंथसंख्या ॥
सार्द्धविंशतिश्लोका इति ॥ ॥ इति श्रीवृत्तरत्नाकरविवृतौ पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ छ ॥ ... षट्प्रस्तारमुखा
नां प्रत्ययानामुदीर्यते । प्रस्तारं ... ग्रंथप्रामाण्याकांक्षिणां । नन्वेतेषां वृत्तानां स्वरूपभेदसंख्याप्र
माणं कं किंचिदस्ति न वा । आद्यकृतो नोक्तं ... प्रस्तारो नष्ट
मुद्दिष्टमेकद्व्यादि लघुक्रिया । संख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः इति षट्प्रत्ययान् क्रमेणलक्षय
ति । पादे सर्वगुरावाद्यात् लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथाशेषं भूयः कुर्यादमुं विधिं । ऊने दद्याद्गुरूनेव
यावत्सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोयं समाख्यातश्छंदोविचितिवेदिभिः । २ । ... पादे सर्वगुरौ दे
लिखिते आद्यागुरोरधः स्थले लघुं न्यस्य शेषं ... यथोपरि तथा न्यसेत् । एवं ... यादि
स्वोपरितनादिगुर्वधःस्थितलघोः पूर्वं ... विशेषमाह । ऊनेति । लघोः पूर्वं ... उपरितन ...
न्यूनत्वे सति गुरूनेव दद्यात् । इत्यमुं विधिं भूयोभूयः कुर्यात् यावत्प्रस्तारः सर्वलघुर्भवेत् इ
ति व्यवहितान्वयेन भूयः पदावृत्त्या चावर्त्यं । प्रस्तारः किं निःगमयति । अर्थः इति । अर्थः प्रस्तो
ररसलाइनुषंगः । विचितिः शास्त्रं । इदं उक्तात्युक्तयोः ... तत्रोक्तायां । अत्युक्तायां । मध्यायां ।

इति वर्णप्रस्तारः। अथ क्रमप्राप्तं नष्टमाह। नष्टस्य यो ... स्यार्धे ऽर्धे समे च लः। विषमे चैकमा
दायतदर्धेऽर्धे गुरुर्भवेत्। ३। अथा॥ छन्दसः SS प्रथम SSS द्वितीयादिस्थाने कीदृक्रूपं प्र
श्ने नष्टे कर्तव्ये पृष्टभेदस्यायो कस्तस्यार्धेऽर्धे समे द्वितीय ISSS रादिरूपं चेत्स्यात्तदा लो लघुः
स्थाप्यः। यदि तु विषमं एक आदिरूपं तदा एकमधिकं आदा SIS यार्धेऽर्धे समे ऽलगुरुर्भवेत् स्था
प्य इत्यर्थः। अर्धशब्दो ह्यसाकरणेनो नः पुनरुक्तमे। ए IIS तद्गुरुर्भवति। पृष्टभेदसंख्या
मर्धीकृत्य लघुं न्यसेत्। यदि तु विषमत्वेनार्धयितुं शक्यते SSI तदा तत्संख्या विषमसंख्यायामेक
मधिकं प्रक्षिप्य ततोऽर्धीकृत्य गुरुं न्यसेत्। ततोऽर्धमप्यर्धीकृत्य ISI लघुं न्यसेत् यदि तदप्यर्ध
तुं न शक्यते तत्रापि एकमाधाय गुरुं न्यसेत्। ततोऽर्धीकृत्य SII मप्यर्धीकृत्य लघुं न्यसेत् यदि तु
दप्यर्धयितुं न शक्यते तत्रापि एकमधिकं प्रक्षिप्य ततो III र्धीकृत्य गुरुं न्यसेत्। एवं भूयो भू
यः कुर्याद्यावत्पृष्टवृत्तस्याक्षरपूर्तिरिति। यथानुष्टुभः षष्ठे भेदे पृष्टे ऽन्त्य संख्यामर्धीकृत्य लघुं न्य
सेत् ततोऽवशिष्टा त्रिसंख्या विषमत्वादर्धयितुं न शक्यते ऽतस्तत्रैकं प्रक्षिप्यार्धीकृत्य गुरुं संस्था
पयेत्। ततो लघुं न्यसे
त्। ततो ... येत् ततो गुरुं न्यसेत्। ततो द्विसंख्यावशिष्यते पुनस्तामर्धयेत् ततो लघुं न्यसे ३०
त् तत्रैकसंख्यावशिष्यते तत्रापि पूर्ववारे एकैकं प्रक्षिप्यार्धीकृत्य पंचगुरून्न्यसेत् इत्येवं

लघुरेकं ISISSSSS जातं रूपं षष्ठं ततो हीनोत्तरं। यत्तु सप्तमं पृष्टं भवति तत्संख्याया विषमत्वे
नार्धयितुमशक्यत्वादेकं प्रक्षिप्यार्धीकृत्य गुरुं न्यस्यावशिष्टाश्चतुरोऽर्धीकृत्य लघुं न्यस्यावशि
ष्टावर्धीकृत्य लघुं न्यस्यावशिष्ट एकस्मिन् पंचवारमेकैकं प्रक्षेपेण पंचगुणरूपं न्यसेत्।
तथा चैवं SIISSSSS ... जातं रूपं सप्तमं इत्युत्तरं। एवं सर्वत्रापि तत्पद्यं विज्ञेयं ॥ २। अथ क्रमप्राप्तमुद्दि
ष्टमाह। उद्दिष्टे द्विगुणानाद्यादुपर्यंकान्समालिखेत्। लघुस्थायेतु तत्रांकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवे
त्॥ ४। एतद्वृत्तस्य दर्शितरूपं कतिथमिति पृष्टे तद्रूपस्याद्यादारभ्य सर्वेषां उपरि आद्यादिस्थावृत्ता
धर्मक्रमारभ्य द्वितीयादिषु स्वस्वपूर्वांकापेक्षया द्विगुणानंकान् विनिवेशयेत्। तत्रोपरिलिखितेष्वंके
षु येंका लघुस्थास्तैर्मिलितैर्मिलितैः सैकैरेकाधिकयुक्तैर्मितैरुद्दिष्टं भवेत्। मेलनसैकीकर
णाभ्यां यावतियोंको जायते तावतिथं तद्रूपं इत्युत्तरं। यथा चतुरक्षरस्य १२४८ ISIS अत्र लघुस्थौ द्वौ एक च
तुर्भिर्मिलितैः पंचभिरेकाधिकयुक्तैः षड्भिर्मितं षष्ठं रूपं। ६। एकाद्य ... कोत्तरा अंका वामस्था
आद्याः क्रमस्थितैः परः पूर्वेणांकेन गुणितः तत्परस्तेन तेन चाति भास्कराचार्योक्तप्रकारेण बहुप्रयासमाध्य
त्वादुपेक्ष्य सुगमप्रकारेण द्वे द्वसौ गुरु लघुसंख्याज्ञानोपायमाह। वर्णान्वृत्तभवान्सैकान्गौत्तराद्यय
तः स्थितान्। एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत्। ५। उपान्त्यतो निवर्तेत त्यजेदेकैकमूर्ध्वतः।

उपर्याद्याङ्कुरोरेवमेकद्यादिलघुक्रिया।६। अमुष्मिन्नुद्दिष्टमिलच भेदाः क्रियंत इति प्रश्ने तद्वृत्तपादवर्ण संख्याकानेकोकानेकाधिकान् उत्तराधरभावेन स्तंभवद्दिलघुः।स्थितान् कल्पयति। चापरं एता न्स्थापिते कोकानेकाद्यादिक्रमेणोपर्युपरि निःक्षिपन्मेलयेत् इत्थं चेत्स्वपूर्वे लोपी मत उपीते मेलयित्वा नतूपात्तेनापि मेलयित्वा निवर्तेते विरमेत्। इत्थं चैकैकाङ्कधृतस्तत्तोरे आद्यभावः। इष्ट वृत्त पादवर्णसंख्यातएकाधिका एकीकात्रधोधः स्थाप्यास्तत्रैकोकेनोपीतैकीकै द्यौके भाव येत्तेन चर्द्वौकेन स्वोपरिस्थे कोकेत्र्यंके एवमुत्तरोत्तरेऽपाद्यपर्यंतं भावयित्वा आद्यकोके लप्ता पुनरपि त्यैकीकेनोपीत द्यौके त्र्यंके भावयेत् तेन च त्र्यंकेन स्वोपरिस्थे त्र्यंके षडंके भावयेद्दत्तु पाद्याधस्तनपर्यंतं कृत्वोपाद्यैत्यक्त्वा पुनरप्येवं त्यैकीकेनोपीत त्र्यंके चतुरंकं भावयेत्तेन च चतुरंके नस्वोपरिस्थे दशांके एवं उपाद्याधःस्थाधस्तनपर्यंतं कृत्वोपाद्याधःस्थितत्यक्त्वा पुनरप्येवं कुर्या देवं वोपीतत्सागावधिकार्यं। यथा गायत्री कासंख्यकः सर्वगुरुस्तैस्तत्रैव द्योधोकस्तै लघुभेदा ज्ञेयाः। एवं विपरीतमप्यतिभैकां भेदे प्रकल्प्योपर्युपर्येकसंख्याकाएकद्यादि

१	२	२	२	२	२	२	
१	६	६	६	६	६	६	
१	५	२५	२५	२५	२५	२५	
[illegible]	४	१०२	२०	२०	२०	२०	
[illegible]	[illegible]	६	२५	२५	२५	२५	
१	२	३	४	५	६	७	
१	१	१	१	१	१	१	

अत्रचसर्वेपि ये संख्याया एकद्यादिकसंख्यैसर्वलघुरूभेदा अप्यवगंतव्याः। ३१

इत्येकद्यादिलघुक्रिया।८। अथ क्रमप्राप्तां वृत्तभेदसंख्यामुपायेनाह। लघुक्रियांकसंदोहे भवेत्संख्या विमिश्रते। उद्दिष्टांकसमाहारः सैकोवाजनयेदिमां।७। संदोहः समूहः। मिश्रितएकीकृते। सर्वैरंकैः संभूयांकः सा सा संख्येत्यर्थः। समाहारो मेलनं। इमां संख्यां तैः सैकेर्योकिः सा संख्येत्यर्थः। एवमुक्तयोरे न्यतमप्रकारेण्कृते उक्ताद्युत्कृत्यंतासु सवृत्तेषु भेदसंख्या यथा। तत्र तावदुक्तायाः।२। अत्युक्तायाः।४। मध्यायाः।८। प्र तिष्ठा१६। सुप्र०३२। गाय०६४ उष्णि०१२८। अनु०२५६। बृह०५१२। पंक्तेः१०२४। त्रिष्टु०२०४८। जग०४०९६। अतिजगति ८१९२। शक्व०१६३८४। अतिश०३२७६८। अष्टी ६५५३६। अत्यष्टि०१३१०७२। धृतेः२६२१४४। अतिधृ०५२४२८८। कृतेः१०४८५७६। प्रकृ०२०९७१५२। आ०४१९४३०४। विकृ०८३८८६०८। संकृ०१६७७७२१६। अतिकृ०३३५५४४३२। उत्कृ०६७१०८८६४ इति। एतैः षड्विंशच्छंदसां सभभेदैः संभूयजा तासंख्या१३४२१७७२६ इति। अत्रमामकः संग्रहश्लोकः। रसनेत्राद्रिमुनिनागाब्धिदस्त्राब्धिशिखीदृक्। भेदाः परस्परैर्योगे षड्विंशच्छंदसां समाइति। अत्र भास्कराचार्यैस्तु प्रकारांतरमप्युक्तं। पादाक्षरमि तिगच्छे गुणवर्गफलं च ये द्विगुणे। समवृत्तानां संख्यातद्वर्गोविषमवर्गश्च। स्वस्वपदोनो स्यातीमधसि समार्धे ते वर्गाः। ग्रच्छहृयीतमुक्तात् व्यस्तं गुणवर्गजं फलं यत्तत्। इति। इति संख्याने।७। अथ क्रमप्राप्तमध्वयोगमाह। संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वाप्रकीर्तितः। वृत्तस्पीगुर्जितो व्याप्ति

हृदयरामकृतौ [illegible]
रम्यां [illegible] इति श्रीभट्टकेदारकृते वृत्तरत्नाकरे [illegible]
रधः कुर्यात्तथौगुलौ ।८। अत्रोदाहरणं यथा। उक्तायां भेदसंख्यायां द्विरूपासां [illegible]
स्त्रीगुल प्रस्तारमार्ग इति। एवमन्यत्रापूह्यं। नन्वेतां वृद्धिं निःसीमां तमनस्कं प्रत्ययं प्रतिमाह। वृ
त्तस्येति। वृत्तप्रस्तारस्य [illegible] भूमिमंगुलविस्तृतां कुर्यात्तथा द्वितीयां [illegible] तरालार्थं
अंगुलोयाममभूमिमधः पूर्णां कुर्यादित्यर्थः। एवं च प्रस्तारव्याप्ता भूमिः पूर्वा [illegible] घटते इत्याभि
संधिः। अत्र ध्वयोगः ।८। एवं च [illegible] यरख्याति भाविषु वर्णेष्वर्थं निगमयति। वंशे भू
रूपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धांतवेत्ता विप्रः पिंगेकनामा विमलतरमतिर्वृत्तलार्थबोधे
केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तश्चक्रे [illegible] नामिरामं प्रविरचितमिदं वृत्त
रत्नाकराख्यं।२। वंशे गोत्रे। [illegible] षष्ठी समास
निषेधात्। न च तत्र [illegible] योगेन लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थ [illegible] षष्ठी निषेधात् [illegible] षष्ठी
कथं षष्ठी समास इति वाच्यं [illegible] मिति वक्तव्ये [illegible] बंधानि देशेन
[illegible] लक्षणेन न लोकेति षष्ठी निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात्। अन्यथा व्यावृत्तेः प्रयुक्ति [illegible]
[illegible] षष्ठी निषेधात् [illegible] बंधपदे [illegible] इत्युपपत्तिः। अत एव [illegible] ३२
[illegible] षष्ठीसमासः। [illegible] हृदयराम [illegible]